

Foundations, Scope, and Mechanisms for Supporting the World's Oppressed in the Legal System of the Islamic Republic of Iran and the Jurisprudence of Islamic Schools

Seyyed Ali Mohammad Hosseini-Nejad¹, Seyyed Ahmad Habib-Nejad²,
Hossein Javan-Arasteh³

1. PhD Graduate in Public Law, Islamic Azad University, Qom Branch, Qom, Iran. Email: hatefqom313@gmail.com

2. *Corresponding Author*, Associate Professor, Department of Public and International Law, Farabi Campus, University of Tehran, Qom, Iran. Email: a.habibnezhad@ut.ac.ir

3. Full Professor, Department of Law and Social Jurisprudence, Research Institute of Hawzeh and University, Qom, Iran. Email: hoarasteh@rihu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
07 March 2024
Received in revised form
01 May 2024
Accepted
07 June 2024
Available online
22 June 2026

Keywords:
support for the oppressed,
humanitarian intervention,
Islamic Revolution,
Islamic schools,
non-intervention

ABSTRACT

Supporting oppressed and vulnerable peoples is a fundamental principle of Islamic governance and a distinctive aspiration of the Islamic Republic of Iran. It clearly appears in Iranian constitutional law and in the jurisprudence of Islamic schools as a duty of the Islamic government. International law, however, generally recognizes non-intervention in the domestic affairs of states. This article therefore asks what foundations support the duty, how far it extends, which mechanisms may lawfully implement it, and how it can be reconciled with non-intervention. Using a descriptive-analytical and library-based method, the study examines the Qur'an, Sunna, reason, the jurisprudence of the Islamic schools, Iranian constitutional principles, and relevant international legal materials. It finds that the duty has religious, rational, ethical, and constitutional foundations; its beneficiaries are not limited to Muslims; and its principal mechanisms are political, economic, and legal, with military assistance confined to exceptional conditions. Properly designed support does not intrinsically violate non-intervention because assistance, advocacy, lawful sanctions, judicial recourse, and narrowly justified collective protection differ from coercive imposition of political will.

Cite this article: Hosseini-Nejad, S. A. M., Habib-Nejad, S. A., & Javan-Arasteh, H. (2026). Foundations, scope, and mechanisms for supporting the world's oppressed in the legal system of the Islamic Republic of Iran and the jurisprudence of Islamic schools. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(1), 333-360. <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.18171.1920>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.18171.1920>

Introduction

Assistance to the oppressed is more than an ethical recommendation in Islamic political thought. Both Shi'i and Sunni traditions recognize support of the wronged as a communal obligation and, where organized capacity is needed, as a governmental duty. The Iranian Revolution elevated this principle into constitutional and foreign-policy commitments, especially Article 154 of the Constitution. At the same time, sovereignty and non-intervention are foundational norms of the contemporary international order. The apparent tension raises questions about the legal bases, beneficiaries, and permissible instruments of support.

Methodology

The research is fundamental and applied, descriptive-analytical, and critical. It uses primary Imami and Sunni fiqhi sources, the Iranian Constitution and related legislation, the Charter of the United Nations and international resolutions, and scholarship in political jurisprudence and international law. Key concepts such as *mustad'af*, oppression, humanitarian intervention, and sovereignty are clarified. The positions of the five major Islamic schools are compared, constitutional principles are analyzed, and proposed mechanisms are tested against non-intervention, necessity, proportionality, and the prohibition of aggression.

Literature Review

Existing works frequently approach support for the oppressed as a general moral ideal or examine humanitarian intervention exclusively through Western international-law categories. Other studies analyze Article 154 or Islamic foreign policy without integrating the jurisprudence of several schools and the operational limits imposed by non-intervention. The present study combines these dimensions and distinguishes the intrinsic objective of support from the legal means by which a state may pursue it.

Findings

The foundations are Qur'ānic commands to defend the oppressed, Prophetic and juristic teachings on assisting the wronged, rational and ethical requirements of justice, and constitutional principles including Articles 2, 3, 152, and 154. The category of the oppressed is human and functional rather than exclusively confessional; it may include non-Muslims subjected to aggression or systematic deprivation. Lawful mechanisms operate at four levels: political and diplomatic advocacy; economic and humanitarian assistance and proportionate non-forcible measures; legal action before international institutions and courts; and strictly limited military or emergency assistance.

Discussion

The key distinction is between support and unlawful intervention. Political advocacy, relief, capacity-building, lawful economic measures, and international litigation generally do not impose a foreign political will and therefore do not breach the core of non-intervention. Force requires a much narrower analysis. The study identifies three potentially lawful settings: an express request by the lawful government of the affected state; urgent protection against genocide or crimes against humanity under a legally defensible collective framework; and assistance pursuant to a valid mutual-defense arrangement. Outside such settings, unilateral force risks aggression and disruption of international security. Islamic law therefore favors the least costly and least coercive effective means.

Conclusion

Support for the world's oppressed in Iranian law and Islamic jurisprudence has three dimensions: firm religious, rational, and constitutional foundations; a universal and transreligious scope; and a graded set of political, economic, legal, humanitarian, and exceptionally military mechanisms. The duty is not incompatible with non-intervention when the government distinguishes ends from means, uses lawful multilateral channels, and applies necessity and proportionality. Future policy should translate this multilevel theory into an operational charter for legal and diplomatic action so that support remains effective, principled, and consistent with international obligations.

Declarations

Author Contributions: The authors jointly collected the sources, compared the positions of Islamic schools, analyzed the relationship with non-intervention, and prepared the final manuscript.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: The authors declared no acknowledgement.

Ethical Considerations: The authors observed professional ethics, including accurate attribution, impartial analysis, and scholarly originality.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies: The authors declared that no generative artificial intelligence was used to produce the article.

مبانی، گستره و سازوکارهای حمایت از مستضعفان جهان در نظام حقوقی ج.ا.ا. و فقه مذاهب اسلامی

سید علی محمد حسینی نژاد^۱، سید احمد حبیب نژاد^۲، حسین جوان آراسته^۳

۱. دانش آموخته دکتری حقوق عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: hatefqom313@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه حقوق عمومی و بین الملل دانشکده گان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: a.habibnezhad@ut.ac.ir

۳. استاد تمام، گروه حقوق و فقه اجتماعی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. رایانامه: hoarasteh@rihu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	حمایت از ستم‌دیدگان و مستضعفان، یکی از اصول سیاست خارجی حکومت اسلامی و از آرمان‌های ویژه نظام جمهوری اسلامی ایران است که در نظام حقوقی این کشور و نگرش فقهی مذاهب اسلامی تبلور یافته است. طبق این اصل، حکومت اسلامی ملزم است که به حمایت همه‌جانبه از مستضعفان بپردازد. از سوی دیگر، اصل عدم مداخله در امور داخلی کشورها از اصول عرفی پذیرفته‌شده بین‌المللی است. حال، پرسش قابل طرح آن است که اصل حمایت از مستضعفان در نظام حقوقی ایران و نگرش فقهی مذاهب اسلامی بر چه مبانی استوار است؟ دامنه حمایت تا کجاست و با چه سازوکاری قابل انجام است؟ با توجه به اصل عدم مداخله، اجرای اصل حمایت از مستضعفان و ستم‌دیدگان، چگونه ممکن است؟ پاسخ به این پرسش‌ها، جستاری است که با روش تحلیلی-توصیفی و با ابزار مطالعاتی کتابخانه‌ای، در این پژوهش مورد توصیف و تحلیل قرار گرفته و دستاورد این خامه آن است که حمایت از مستضعفان، به تأسی از آموزه‌های اسلامی، در قانون اساسی و نگرش فقهی مسلمانان بازتاب یافته است، به‌گونه‌ای که گستره آن محدود به مستضعفان و ستم‌دیدگان مسلمان نیست و سازوکار عملیاتی شدن این اصل، با اقدامات سیاسی، اقتصادی، حقوقی و حتی در مواردی، نظامی ممکن بوده و تضادی با اصل عدم مداخله هم ندارد.
کلیدواژه‌ها: حمایت مستضعفان، مداخله بشردوستانه، انقلاب اسلامی، مذاهب اسلامی، اصل عدم مداخله	
استاد: حسینی نژاد، سید علی محمد؛ حبیب نژاد، سید احمد؛ و جوان آراسته، حسین. (۱۴۰۵). حمایت از مستضعفان جهان، مبانی، گستره و ساز و کارها در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران و فقه مذاهب اسلامی. مطالعات فقه اسلامی و مباحث حقوق، (۱)۲۰، ۳۶۰-۳۳۳. https://doi.org/10.22034/fvh.2024.18171.1920	
ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.	© نویسنده(گان).

مقدمه

در تفکر و بینش نظام سیاسی اسلام، حکومت، قانون و قدرت، ابزارهایی برای تأمین عدالت اجتماعی و نفی ستم از عموم مردم است (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق، خطبه ۳).^۱ بر این اساس، «انقلاب اسلامی بنا بر ماهیت و اهداف خود که از مکتب اسلام سرچشمه می‌گیرد، نه تنها در بعد ملی احیاگر طرح‌ها و برنامه‌ها و نظریه‌های خاص برای حکومت و دولت‌مداری بوده است؛ بلکه در سطح جهانی نیز با توجه به جهان‌شمولی مکتب اسلام، دارای افکار و نظریات خاص بوده و مفاهیم، واژه‌ها و اصطلاحات خاص و ویژه‌ای را به ارمان آورده که بعضی از آن‌ها خود دنیایی خاص از اندیشه‌های ناب را در بر دارد. از جمله این واژه‌ها و اصطلاحات نوین، عناوینی چون مستضعفین، ملل محروم، مستکبرین، جهان استکباری و یا حاکمیت مستضعفین را می‌توان نام برد» (محمدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۷).

بسط عدالت اجتماعی، نفی ظلم و حمایت از قشر مستضعف، نه تنها در قلمرو نظام حاکمیتی و جغرافیای سیاسی جمهوری اسلامی ایران مد نظر قرار می‌گیرند؛ بلکه در ابعاد بین‌المللی نیز مورد توجه بوده و به منصفه ظهور رسیده است. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، که بر پایه موازین و ارزش‌های جهان‌شمول اسلام و قرآن تهیه شده است، توجه به مسائل جهانی - خصوصاً حمایت از مردم و ملل تحت ستم در سطح جهان - مورد تأکید قرار گرفته است.

مقدمه قانون اساسی اشعار می‌دارد: «قانون اساسی با توجه به محتوای انقلاب اسلامی که حرکتی برای پیروزی تمامی مستضعفین بر مستکبرین بود، زمینه تداوم این انقلاب را در داخل و خارج کشور فراهم می‌کند. به‌ویژه در گسترش روابط بین‌المللی با دیگر جنبش‌های اسلامی و مردمی می‌کوشد تا راه تشکیل امت واحده جهانی را هموار کند و استمرار مبارزه در نجات ملل محروم و تحت ستم در تمامی جهان فراهم آید» (قانون اساسی ج. ۱، ۱۳۵۸، ص. ۱۵). همچنین در اصول ۱۵۲ و ۱۵۴ بر حمایت از حقوق همه مسلمانان و حمایت از مستضعفان جهان تأکید کرده است؛ به همین جهت، جمهوری اسلامی، در روابط خارجی خود با دولت‌ها و ملت‌های مختلف، این قبیل اهداف و برنامه‌ریزی‌ها را مورد تأکید قرار می‌دهد و هم به جهت رویکرد گفت‌وگویی و اندیشه‌ای و هم به جهت اقتصادی و نظامی، به حمایت و پشتیبانی از مظلومان و مستضعفان می‌پردازد.^۲

با عنایت به اهمیت اصل حمایت از مستضعفان، پرسشی که مطرح می‌شود این است که مبانی و گستره این اصل چیست و چه سازوکارهایی برای اجرای این اصل در نظام حقوقی ج. ۱، ۱ و فقه مذاهب اسلامی پیش‌بینی شده است؟ به نظر می‌رسد در نظام حقوقی و قانونی جمهوری اسلامی و فقه مذاهب اسلامی،

۱. اقام علی (ع): «لولا حضور الحاضر، وقيام الحجة بوجود الناصر، وما أخذ الله على العلماء أن لا یقاروا علی کفة ظالم، ولا سغب مظلوم، لألقت جلیلا علی غاریها؛ اگر نبود حضور آن جمعیت و تمام شدن حجت با وجود یار و یاور و اگر نبود که خداوند از دانا یان پیمان گرفته است که بر سیری ستمگر و گرسنگی ستم‌دیده رضایت ندهند، قطعاً مهار شتر خلافت را بر کوهان آن می‌انداختم.

۲. مطابق قانون وظایف وزارت امور خارجه مصوب ۱۳۶۴/۰۱/۲۰ مجلس شورای اسلامی: «وزارت امور خارجه باید موجبات حمایت از مبارزه حق طلبانه مستضعفان بالاخص مسلمانان علیه مستکبران را در هر نقطه جهان بدون تدخل در امور ملت‌های دیگر براساس اهداف و سیاست‌های خارجی کشور با هماهنگی با سایر دستگاه‌های ذی‌ربط فراهم آورد».

حمایت از مستضعفان مبتنی بر آموزه‌های دینی است و ابعاد و جنبه‌های مختلف این مهم، محدود به قلمرو حاکمیتی خاص یک کشور نیست.

پی‌جویی پیشینه و سابقه پژوهش حاکی از آن است که آثاری چون نسبت جمهوری اسلامی با راهبرد حمایت از مستضعفین، اهمیت دفاع از مظلوم در آموزه‌های دینی، جایگاه مفهوم دگرترین «مسئولیت حمایت» در اصول و مبانی نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، نسبت اصل عدم مداخله و اصل حمایت از مستضعفان، جایگاه اقشار محروم و مستضعف در اندیشه اجتماعی امام خمینی (ره) و جایگاه اصل حمایت از مستضعفان و مظلومان در روابط خارجی دولت اسلامی درباره موضوع حمایت از مستضعفین پدید آمده است؛ اما پژوهش‌های موجود، نگارش‌های تک‌ساحتی بوده و به‌صورت فراگیر به مبانی، گستره و مکانیزم‌های حمایت از مستضعفان در نظام حقوقی و فقه مذاهب اسلامی نپرداخته است که همین امر، اثر کنونی را از پژوهش‌های انجام‌شده متمایز و ضرورت انجام آن را توجیه می‌نماید. بنابراین، پژوهش حاضر، جستاری است نوپدید که به روش تحلیلی-توصیفی و با ابزار مطالعاتی کتابخانه‌ای به بررسی مبانی و تبیین گستره و سازوکارهای نظام حقوقی ایران و نگرش فقهی مذاهب اسلامی درباره حمایت از مستضعفان می‌پردازد.

مفهوم‌شناسی

حمایت

واژه «حمایت» مصدر فعل «حَمَى» و به‌معنای دفاع کردن، محافظت کردن، پاسداری کردن، پشتیبانی کردن، سپر بلای (کسی) شدن و پناه دادن (به کسی) (آذرنوش، ۱۳۹۱، ص. ۲۲۴)، یاری کردن، جانبداری نمودن و دور ساختن است (مسعود، ۱۳۷۳، ج. ۱، ص. ۶۹۸). معنای اصطلاحی این کلمه از معنای لغوی آن جدا نیفتاده و در همان معنی به کار رفته است.

مستضعفین

این واژه جمع کلمه «مستضعف» است. مستضعف از ریشه استضعاف و استضعاف در لغت معنای متعدی دارد. استضعاف یک فرد، به ضعیف دیدن او، ضعیف یافتن و ضعیف شمردن او معنا شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۵۰۷؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۹، ص. ۲۰۳؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج. ۵، ص. ۸۶). همچنین ضعیف قرار دادن آن فرد و سوءاستفاده از ضعف او نیز استضعاف است. بر همین اساس کسی که به‌دلیل فقر و فرودستی مورد زورگویی مردم است، «مستضعف» نامیده می‌شود (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج. ۱۲، ص. ۳۳۷؛ زمخشری، ۱۹۷۹، ص. ۳۷۶؛ فیومی، ۱۴۱۴ق، ج. ۲، ص. ۳۶۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۶۷، ج. ۳، ص. ۸۸).

در فرهنگ اسلامی، مستضعف به کسی اطلاق می‌گردد که در اثر مظلالم مستکبران از جهات گوناگون اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی یا عقیدتی، در فشار واقع شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ص. ۹). اگرچه واژه مستضعف از ریشه ضعف گرفته شده است و با اینکه در دوران معاصر، انسان‌های کم‌درآمد و فقیر را مصداق منحصر مستضعف تلقی می‌کنند، اما لزوماً هر فقیر و ضعیفی مستضعف نیست؛ بلکه مستضعف کسی

است که استعداد و توانایی رشد و پیشرفت را دارد، لیکن مستکبران مانع از پیشرفت وی شده و او را در ضعف نگه داشته‌اند؛ درحالی که شخص فقیر و ضعیف این گونه نیست (ر.ک. منتظری، ۱۳۶۶، ص. ۶؛ امینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۲). متضاد این کلمه، واژه «مستکبرین» است. مستکبرین، جمع اسم فاعلی «مستکبر» و استکبار، مصدر آن است. استکبار، واژه‌ای عربی از ریشه کبر (ک.ب.ر) است و در لغت به معنای «امتناع از پذیرش حق از روی عناد» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۵، ص. ۱۲۶)، «خودبزرگ بینی دروغین» (طریحی، ۱۳۷۵، ج. ۳، ص. ۲۴۰)، «عظمت و بزرگی قدرت» (قرشی، ۱۳۷۱، ج. ۶، ص. ۷۲) و «حالتی است که انسان با بزرگ دیدن خود به آن صفت مخصوص می‌شود و باعث می‌گردد که انسان وجود خویش را از غیر خویش بزرگ‌تر ببیند» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۶۷۹).

استکبار به دو صورت پسندیده (مثبت) و ناپسند (منفی) ظهور پیدا می‌کند؛ صورت پسندیده آن است که انسان قصد کند و بخواهد که بزرگ شود و اگر این حالت در مورد چیزی که لازم و واجب می‌شود یا در مکان و زمانی باشد که بزرگی و استکبار در آن واجب است، این استکبار پسندیده است. صورت ناپسند استکبار در زیاده‌طلبی و برتری‌جویی است؛ طوری که از نفس و وجود او چیزی که شایسته او نیست، آشکار شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۴۳۹)؛ چنان که خدای متعال در قرآن کریم، آنجا که فرمود: «أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ» (بقره، ۳۴)، همین مفهوم سلبی را در مورد شیطان به کار برده است.

قرآن کریم از دو گونه تقابل استضعاف و استکبار روایت می‌کند؛ در یک معنا مستکبران، جبهه مقابل مسیر الهی به شمار می‌روند که مستضعفان را نیز به استضعاف می‌کشانند؛ در این مفهوم خداوند و مستضعفان در جبهه واحدی علیه مستکبران قرار می‌گیرند (سبأ، ۳۳). معنای دیگر آنکه حاوی نوعی قصور و کوتاهی از سوی خود مستضعف است، نیز مفهومی سیاسی است (علی‌خانی، همان).

در قرآن، لفظ استضعاف - به شکل اسم و فعل - پانزده بار به معانی «سلب قدرت و ناتوانی» (اعراف، ۱۵۰؛ هود، ۹۱)، «نداشتن چاره» (نساء، ۷۵)، «عدم موقعیت اجتماعی» (انفال، ۲۶) و «فقدان ایمان تحقیقی» (ابراهیم، ۲۱) به کار رفته است. از منظر قرآن، استضعاف نقطه مقابل و متضاد استکبار و مستضعفان، در تقابل با مستکبران است (ر.ک. سبأ، ۳۱-۳۲).

کاربرد واژه استضعاف در برابر «استکبار» در این آیه و در بسیاری از آیات، گواهی بر تقابل این دو مفهوم است. این ویژگی معنایی استضعاف و کاربرد قرآنی آن سبب شده که در پی رویکرد اجتماعی مسلمانان به قرآن، معنایی اصطلاحی برای استضعاف در تقابل با اصطلاح استکبار در ادبیات سیاسی - اجتماعی مسلمانان فراهم آید. از این دو اصطلاح برای تقسیم جوامع انسانی به دو طبقه «مستضعف» و «مستکبر» استفاده می‌شود. مستضعفان کسانی هستند که بیرون از کانون قدرت و ثروت، زندگی را با محرومیت از امکانات رفاهی و معیشتی موجود در جامعه می‌گذرانند (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۵، ج. ۳، ص. ۹۳).

به هر اندازه که مناسبات اجتماعی از عدالت تهی شود و رابطه حاکمان با مردم (اعراف، ۷ و ۷۵) بر پایه برتری‌طلبی (قصص، ۴ و ۲۸)، به ضعف کشاندن حاکمان برحق و نافرمانی از آنان (اعراف، ۷ و ۱۵۰)، فسادگرایی و محرومیت افراد زیر سلطه از حقوق انسانی باشد، استضعاف رخ می‌نماید. بررسی آیات مربوط به

استضعاف نشان می‌دهد که انباشت ثروت و اشرافیت در بخشی از جامعه به همراه کمی نفرت و تفرقه در طبقات دیگر اجتماع، زمینه زبونی و استضعاف فرودستان را به وسیله مستکبران فراهم می‌آورد (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۵، ج. ۳، ص. ۹۵). به روایت قرآن، استضعاف‌زدایی و نجات مستضعفان، وظیفه‌ای همگانی برای عموم مسلمانان است (نساء، ۷۵).

با توجه به معنای حمایت و مستضعفین، می‌توان اصل حمایت از مستضعفان را به مفهوم پشتیبانی، یاری رساندن، پناه دادن و دفاع کردن جامعه و حکومت اسلامی از مستضعفان و محرومان در سطح جهان تعریف نمود.

اهمیت و جایگاه اصل حمایت از مستضعفین

ترویج عدل و مبارزه با ستم، یکی از اصول اساسی و مباحث مطرح در آموزه‌های اصیل اسلامی است. از آنجاکه در طول تاریخ انسانی، همواره عده‌ای مستکبر از حد خود فراتر رفته و به دیگران تعدی و ظلم کرده و حقوق آنان را به دلایل مختلف زیر پا نهاده‌اند و آن افراد، مظلوم و مستضعف واقع شده‌اند، اصل عدالت، حمایت و دفاع از مظلومان و ایستادگی و پایداری در برابر ظلم را ایجاب می‌نماید. «اسلام برای تضمین امنیت پایدار، ریشه‌کنی ستمگری و ستم‌پذیری را شرط اساسی می‌شمارد و به ملت‌هایی نوید امنیت می‌دهد که همه ابعاد ستم را از زندگی و روابط فی‌مابین خود زدوده باشند» (عمید زنجانی، ۱۳۷۷، ص. ۴۱۷)؛ بدین جهت، اصل حمایت از مستضعفان و ستم‌دیدگان، یک اصل حقوق بشری است که در اسلام از جایگاهی والا و اهمیتی بسیار برخوردار است.

در نظام حقوقی اسلام، تفکیک حقوق به داخلی و بین‌المللی معنا ندارد. اسلام یک نظام حقوقی یکپارچه دارد که برخی از قوانین آن در تعاملات داخلی و برخی در زمینه‌های بین‌المللی به کار می‌روند و تعدادی از آن‌ها شامل هر دو بعد می‌شوند. یکی از اصول کلیدی، حمایت از ستم‌دیدگان است که در هر دو سطح داخلی و بین‌المللی تأثیرگذار است. در حقوق بین‌الملل، این اصل به عنوان مداخله انسانی با معنای وسیع‌تری مطرح می‌شود؛ درحالی که در قوانین داخلی به صورت حمایت‌های خاص از نیازمندان ظهور می‌یابد. با اینکه اصطلاح مداخله بشردوستانه در متون اسلامی ذکر نشده است، اصول آن باید به عنوان بخشی از مفهوم وسیع‌تر جهاد مورد توجه قرار گیرد. در کتاب‌ها و منابع فقهی درباره جغرافیای سیاسی از منظر اسلام، فقها کشورها را - که با عنوان «دار» نامیده می‌شوند - با توجه به موضع اعتقادی و سیاسی‌شان در برابر اسلام تقسیم‌بندی کرده‌اند. این تقسیم‌بندی‌ها نشان می‌دهد که هر «دار» براساس حالت اعتقادی و سیاسی مردم آن منطقه تعریف می‌شود. یکی از این تقسیم‌بندی‌ها «دارالاستضعاف» است که با موضوع ما مرتبط است. ویژگی اصلی دارالاستضعاف این است که مردم آن سرزمین توانایی اندیشیدن آزادانه و زندگی کردن آزادانه را ندارند و امکان انجام مراسم و فرایض مورد علاقه‌شان را ندارند و مستکبران برای حفظ قدرت و منافع خود، مردم را تحت فشار قرار می‌دهند، راه‌های دستیابی به آزادی و حقوقشان را مسدود می‌کنند و آنان را مورد اذیت و آزار قرار می‌دهند (عمید زنجانی، ۱۳۷۷، صص. ۳۹۷-۳۹۸).

این مسئله نشان می‌دهد که هر گونه فشار و تنش بر مردم که ناشی از ویژگی‌های استکباری است، به معنای وجود استضعاف و وضعیت استکباری در جامعه می‌باشد. در متون اسلامی، اصطلاح «ظلم» به عنوان یک پدیده

ضد ارزشی بنیادین در زندگی انسان‌ها معرفی شده و در لغت به معنای تاریکی یا شکاف در زمین استفاده می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۳۱۵). در مفهوم اسلامی، ظلم دارای ابعاد گسترده‌ای است؛ به گونه‌ای که محروم کردن ملت‌ها از حقوقشان به عنوان ظلم شناخته می‌شود و هدایت آن‌ها به سمت مسیرهایی که منجر به از دست دادن ارزش‌هایشان می‌شود نیز نوعی ظلم به شمار می‌رود. قرآن با حدود ۳۵۰ آیه به طور مستقیم و نزدیک به ۶۰۰ آیه به طور غیرمستقیم به مسئله ظلم پرداخته و برای آن تعریفی وسیع در نظر گرفته است.

مبانی اصل حمایت از مستضعفان در نظام حقوقی ایران و مذاهب فقهی

اصل حمایت از مستضعفان و ستم‌دیدگان جهان، در نظام حقوقی ایران و مذاهب فقهی مسلمانان و به تبع در سیاست خارجی نظام جمهوری اسلامی ایران منعکس شده است که به صورت گذرا مورد بررسی قرار داده می‌شود. شالوده حمایت از مستضعفان و مبارزه با مستکبران جهان را باید در گفتمان امام خمینی (ره)، بنیان‌گذار انقلاب اسلامی در سال‌های آغازین انقلاب و به ویژه در هنگامه سقوط نظام شاهنشاهی جست‌وجو کرد. ایشان در آن دوران بر معیارهای اساسی اسلامی تکیه نمود که پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در قانون اساسی و به تبع آن، در چهارچوب اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی تجلی پیدا کرد. در اندیشه امام خمینی، محرومین و مستضعفین و حمایت از آنان به کشور خاصی محدود نمی‌شوند: «ما باید برای پیشبرد اهداف و منافع ملت محروم ایران برنامه‌ریزی کنیم. ما باید در ارتباط با مردم جهان و رسیدگی به مشکلات و مسائل مسلمانان و حمایت از مبارزان و گرسنگان و محرومان با تمام وجود تلاش نماییم» (امام خمینی، ۲۲، ص. ۹۱). در نگاه امام خمینی (ره)، مستضعفین کسانی هستند که به رغم برخورداری از قدرت‌های بزرگ معنوی و توانمندی‌های عظیم اجتماعی، همواره از سوی صاحبان قدرت‌های سیاسی و اقتصادی ضعیف و بی‌مقدار تلقی شده‌اند و به این سبب دستخوش ظلم و جور و تجاوز و تعدی مستکبرین قرار گرفته‌اند.

۱. مبانی حقوقی اصل حمایت از مستضعفان

الف) تبیین مبانی

دفاع از حقوق تمامی مسلمانان و حمایت از مستضعفان و ستم‌دیدگان در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران پیش‌بینی شده است که برخاسته از اصول متعدد قانون اساسی می‌باشد. اصل ۱۵۲ اشعار می‌دارد: «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران براساس نفی هرگونه سلطه‌جویی و سلطه‌پذیری، حفظ استقلال همه‌جانبه و تمامیت ارضی کشور، دفاع از حقوق همه مسلمانان و عدم تعهد در برابر قدرت‌های سلطه‌گر و روابط صلح‌آمیز متقابل با دول غیر محارب استوار است.» مطابق اصل ۱۵۴ قانون اساسی، «جمهوری اسلامی ایران سعادت انسان در کل جامعه بشری را آرمان خود می‌داند و استقلال و آزادی و حکومت حق و عدل را حق همه مردم جهان می‌شناسد. بنابراین، در عین خودداری کامل از هرگونه دخالت در امور داخلی ملت‌های دیگر، از مبارزه حق طلبانه مستضعفین در برابر مستکبرین در هر نقطه از جهان حمایت می‌کند.» در اصل سوم بند ۱۶ قانون اساسی نیز آمده است: «دولت جمهوری اسلامی برای رسیدن به اهداف خود موظف است سیاست خارجی کشور را طوری تنظیم نماید که براساس معیارهای اسلام، تعهد برادرانه

نسبت به همه مسلمانان و حمایت بی‌دریغ از مستضعفان جهان باشد.» چنین حمایت‌هایی هرچند از سوی برخی دولت‌ها به‌عنوان دخالت در امور داخلی آنان قلمداد گردد، سلب مسئولیت از دولت اسلامی نمی‌کند و سیاست تشنج‌زدایی در روابط خارجی تنها و تنها با همین ملاحظات مبنای کار قرار خواهد گرفت. طبق اصول مزبور، خطوط کلی سیاست خارجی نظام جمهوری اسلامی ایران را می‌توان این‌گونه برشمرد: نفی سلطه‌جویی، نفی سلطه‌پذیری، حفظ استقلال همه‌جانبه، ممنوعیت قراردادهایی که منجر به تسلط بیگانه بر کشور می‌شوند، سعادت انسان را در کل جامعه بشری به‌عنوان آرمانی به رسمیت می‌شناسد و استقلال، آزادی و حاکمیت بر پایه حق و عدالت را به‌عنوان حقوق تمامی انسان‌ها در سراسر جهان مورد تأکید قرار می‌دهند. همچنین از هر نوع مداخله در مسائل داخلی کشورهای دیگر خودداری می‌کنند و از مبارزات حق‌طلبانه مستضعفان در برابر مستکبران در سراسر جهان حمایت می‌گردد. دفاع از حقوق تمامی مسلمانان جهان نیز در دستور کار قرار دارد. اندیشه «امت اسلامی» با تکیه بر مبنای قرآنی «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً» (انبیاء / ۹۲) به دنبال تقویت روابط بین‌المللی با دیگر نهضت‌های اسلامی و مردمی است و می‌کوشد تا راه تشکیل امت واحد جهانی را هموار کند و استمرار مبارزه برای نجات ملت‌های محروم جهان را قوام بخشد. براساس این آیه، تمامی مسلمانان به‌عنوان یک امت محسوب می‌شوند (جوان‌آراسته، ۱۳۷۹، ص. ۱۶۵). بنابراین، دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است که سیاست‌های کلی خود را بر پایه همکاری و همبستگی میان کشورهای اسلامی تنظیم کند و به‌طور مداوم در جهت تحقق وحدت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در سطح جهان اسلام کوشش نماید (اصل ۱۱ قانون اساسی). همچنین حمایت از مبارزات حق‌طلبانه ملت‌های تحت ستم و نجات آنان از اهداف انبیای الهی است. قرآن کریم در معرفی پیامبر (ص) می‌فرماید: «و یضع عنهم إصرهم و الاغلال الّتی کانت علیهم» (اعراف / ۱۵۷)؛ او از دوش آنان قید و بندهایی را که برایشان بوده است بر می‌دارد. از مهم‌ترین قید و بندها، وجود قدرت‌های ستمگر است که باید نفی گردند و در اصل ۱۵۴ قانون اساسی، بر این امر تأکید شده است (سلیمی، ۱۳۸۲، ص. ۷۰). براساس اصل سوم قانون اساسی - که شامل ۱۶ بند است و به بیان سیاست‌های مختلف دولت می‌پردازد - دولت جمهوری اسلامی ایران موظف شده است که همه امکانات خود را برای تنظیم سیاست خارجی کشور بر مبنای اصول اسلامی، بر تعهد به همبستگی با تمام مسلمانان و حمایت قاطع از نیازمندان جهانی تأکید کند. ایران اسلامی در سیاست خارجی خود تلاش کرده تا از طریق طرح ارزش‌هایی همانند استقلال، آزادی، همبستگی میان مستضعفان و مبارزه با قدرت‌طلبی و امپریالیزم، افکار عمومی ملل محروم و مستضعف جهان را تحت تأثیر خود قرار داده و عمده‌تأ از طریق صدور انقلاب، تبلیغات و سرمشق قرار گرفتن برای ملل محروم، این ارزش‌ها را به‌هنگار تبدیل سازد (ستوده، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۶). این ویژگی بنیادی انقلاب نسبت به دیگر نهضت‌های ایران در سده اخیر، ناشی از مکتبی و اسلامی بودن آن است. اسلامیت انقلاب اسلامی، مستلزم توجه به ارزش‌های دینی و قرآنی است که یکی از این ارزش‌ها توجه به محرومان و مستضعفان - اعم از مسلمان و غیرمسلمان - است؛ ازاین‌رو، مقنن اساسی ایران در مقدمه این میثاق ملی و اسلامی، مسیر تشکیل امت واحد جهانی را حرکتی برای پیروزی تمامی مستضعفان بر مستکبران و پایه نظام جمهوری اسلامی ایران بر نفی هرگونه ستمگری و سلطه‌گری قرار داده است.

ب) نسبت اصل حمایت از مستضعفان و اصل عدم مداخله در امور داخلی کشورها

اصل ۱۵۴ قانون اساسی، حمایت از مستضعفان در سطح جهانی را مدنظر قرار داده اشعار می‌دارد: «جمهوری اسلامی ایران، سعادت انسان در کل جامعه بشری را آرمان خود می‌داند و استقلال و آزادی و حکومت حق و عدل را حق همه مردم جهان می‌شناسد. بنابراین در عین خودداری کامل از هر گونه دخالت در امور داخلی ملت‌های دیگر، از مبارزه حق طلبانه مستضعفین در برابر مستکبرین در هر نقطه از جهان حمایت می‌کند.» آنچه در این اصل مطرح شده، منطبق با دستورات دینی و آموزه‌های اسلامی است؛ بدین معنا که حمایت از مستضعفان - به عنوان مداخله انسانی بشردوستانه -، افزون بر اینکه یک تکلیف انسانی، حقوقی و اخلاقی است، یک تکلیف و ارزش اسلامی نیز محسوب می‌شود و گرنه ذکر یک فراز فکری در قانون اساسی معنا نخواهد داشت. اینکه مقنن اساسی، استقلال، آزادی و حکومت حق و عدل را حق همه مردم دنیا می‌شناسد، یک فراز اعتقادی است و نه یک امر قانونی؛ اما چون این طرز فکر به دنبال خود یک سری تعهدات را در قبال مردم جهان پدید می‌آورد که خود می‌تواند در سیاست خارجی ما ماهیت قانونی داشته باشد، از این رو این فراز فکری در قانون اساسی گنجانده شده است (یزدی، ۱۳۷۵، ص. ۶۶۱). رویکرد نظری و عملیاتی جمهوری اسلامی در زمینه اجرای اصل حمایت از مستضعفان، از طریق وضع مقررات الزام‌آور و همچنین اتخاذ سازوکارهای عملی در عرصه سیاست خارجی برای پشتیبانی از ستمدیدگان فلسطین، لبنان، سوریه، چین و... تبیین‌کننده مدلی جدید از حمایت در عرصه بین‌المللی است (جاوید و اصل زعیم، ۱۳۹۲، ص. ۹۰)؛ اما از آن طرف، اصل عرفی پذیرفته شده بین‌المللی موسوم به «اصل عدم مداخله» وجود دارد که هر نوع مداخله در امور داخلی کشور دیگر را ممنوع می‌داند. اصل عدم مداخله یکی از اصول بنیادین ملل متحد و جامعه بین‌المللی و از جمله حقوق و تکالیف بنیادین دولت‌ها است و سالیانی است که در حقوق بین‌الملل عمومی مطرح است و دانشمندان حقوق بین‌الملل در خصوص این اصل آثار زیادی بر جای گذاشتند. اصل عدم مداخله به اعتراف همه حقوق‌دانان بین‌المللی از توابع و لوازم حقوق اساسی دولت‌ها و به‌ویژه حق استقلال آن‌هاست و در واقع هدف از اعتبار این اصل، آن است که ملت‌ها بتوانند به‌صورت آزاد و بدون تحلیل برنامه‌ای درست یا نادرست از جانب بیگانگان، سرنوشت خود را به دست بگیرند و در صحنه بین‌الملل، رقابت آزاد و سازنده‌ای با دیگران داشته باشند (ابراهیمی و دیگران، ۱۳۷۹، صص. ۴۴۹-۴۵۰). با درج این اصل در منشور ملل متحد، بند (۷) ماده ۲ منشور مقرر نمود که، «هیچ یک از مقررات مندرج در این منشور، ملل متحد را مجاز نمی‌دارد، در اموری که ذاتاً جزء صلاحیت داخلی هر کشور است، دخالت نمایند و اعضا را نیز ملزم نمی‌کند که چنین موضوعاتی را تابع مقررات این منشور قرار دهند. این اصل به اجرای اقدامات قهرآمیز و پیش‌بینی شده در فصل هفتم لطمه وارد نخواهد ساخت.» مطابق این بند، حوزه مداخله ممنوع و امور داخل در صلاحیت کشورهاست؛ اما «صلاحیت داخلی، مفهومی نسبی است؛ زیرا اصول متغیر حقوق بین‌الملل سبب تحدید و کاهش دامنه صلاحیت داخلی شده است؛ موضوعات مربوط به مقررات داخلی ممکن است بازتاب‌های بین‌المللی داشته باشد و بدین ترتیب در حیطه حقوق بین‌الملل قرار گیرد» (ملکم‌شاه، ۱۳۷۲، ص. ۲۷۴) و در

هر نظام حقوقی، موارد متعددی به‌عنوان استثناء بر این قاعده لحاظ شده است که یکی از مهم‌ترین و بحث‌برانگیزترین این استثنائات، موضوع مداخله بشردوستانه است.

گفتنی است که کلیت اصل عدم مداخله در نظام حقوقی اسلام نیز مقبول واقع شده است. «اسلام، استکبار و سیاست سلطه را به‌عنوان عامل اصلی مداخلات تجاوزکارانه تلقی می‌کند و بر این اصل اصرار می‌ورزد که نابود کردن سیاست‌های استکباری، تنها راه خاتمه دادن به مداخله در امور داخلی مربوط به ملت‌ها می‌باشد و همچنین، قرآن، تحمیل و زور را به‌عنوان خمیرمایه اصلی دخالت نفی می‌کند و سلطه‌طلبی را که ریشه مداخله است، مردود می‌شمارد و بر این اساس، مداخله در امور اختصاصی دیگران را مردود شمرده است» (عمید زنجانی، ۱۳۷۷، صص. ۴۵۸-۴۵۹).

با عنایت به اهمیت اصل عدم مداخله، حال سؤال این است که با وجود این اصل، اجرای مفاد اصل ۱۵۴ قانون اساسی چگونه ممکن است؟ به بیان دیگر، نسبت میان این دو اصل چیست؟ همخوانی و سازگاری یا تعارض و ناسازگاری؟ در پاسخ به سؤال فوق دو دیدگاه مطرح شده است. به باور برخی، «در این مسئله که حمایت از مستضعفان و نهضت‌های آزادی‌بخش از نظر اسلامی اثبات شده است، تردیدی وجود ندارد؛ اما نکته حائز اهمیت این است که مداخله و حدود آن را ما تعیین نمی‌کنیم. در جهان معاصر دولت‌های اسلامی در عرض دولت‌های دیگر، اعضای جامعه جهانی تلقی می‌شوند و مداخله با اصول و حقوق مورد قبول آنان تعریف می‌شود. ملاک مداخله و تعیین مصادیق آن را حقوق بین‌الملل تعیین می‌کند، نه آمال دولت‌های اسلامی و بنابراین، حمایت همه‌جانبه از نهضت‌های آزادی‌بخش ممکن است از نظر حقوق بین‌الملل نوعی مداخله محسوب شود» (حقیقت، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۰). در برابر این دیدگاه، برخی دیگر معتقد به مداخله بشردوستانه است و جهاد در همه اشکال آن را در تعارض با اصل عدم مداخله نمی‌دانند. چون «اصل عدم مداخله به دو صورت محدود است: نخست، محدود به دولت و ملت‌هایی است که اقدام به عملیات تجاوزکارانه نکرده باشند. دوم، موضوع مداخله در صلاحیت مدعی قرار داشته باشد» (عمید زنجانی و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۹). دیدگاه سومی نیز قائل به سازگاری دو اصل با استدلال دیگری است. مطابق این دیدگاه، «مأموریت ایران برای حمایت از ملل مظلوم دنیا بدین معنا نیست که کشورمان عرف بین‌المللی مبنی بر منع مداخله در امور دیگران را نادیده خواهد گرفت، بلکه برای تحقق این هدف، سازوکارهای مورد قبول جامعه بین‌المللی را اتخاذ خواهد کرد» (تسخیری، ۱۳۸۵، ص. ۵۰۳). معنای این سخن آن است که «ایران به‌عنوان یک عضو سازمان ملل متحد، در راستای حمایت از مستضعفان، آن دسته از حقوق و تکالیف حمایتی را اتخاذ می‌کند که حقوق بین‌الملل در حدود اهداف سازوکارهایی که در منشور ملل متحد مورد اشاره قرار داده است» (هاشمی، ۱۳۸۹، ص. ۴۳۵). سازوکارهای مورد اشاره، «آن دسته از شیوه‌های حمایتی را شامل می‌شود که مداخله نباشد، مانند حمایت در سازمان‌های بین‌المللی، حمایت اقتصادی، سیاسی و...، که تکیه اصل ۱۵۴ نیز بر روی این مطلب است» (یزدی، ۱۳۷۵، صص. ۶۶۱-۶۶۲).

هر یک از دیدگاه‌های ارائه‌شده، عاری از صواب و خالی از ایراد نیست و به همین جهت، نمی‌توان قائل به‌درستی دیدگاهی به‌صورت مطلق شد. بدین منظور، بایسته است اصل ۱۵۴ به‌صورت جداگانه، در هر یک از

اشکال مداخله سیاسی، اقتصادی و نظامی مورد سنجش قرار گیرد و همین‌طور، خصوصیت مردمی مورد حمایت، مدنظر قرار داده شود، چه اینکه حقوق بین‌الملل میان مردمانی که در قالب نهضت‌های آزادی‌بخش سازماندهی شده‌اند و در پی اعمال حق تعیین سرنوشت خویش هستند و مردمانی که این‌گونه نیستند، دید یکسانی ندارد و بر این اساس، در زمینه مشروعیت حمایت از این دو دسته و همچنین چارچوب‌های گوناگون مداخله، به دیدگاه واحد و مطلقى قائل نیست. شاید این ناهمسانی بدان جهت است که اصل عدم مداخله در امور داخلی دولت‌ها، محتوا و دامنه‌ای سیال دارد که به موازات توسعه و تکامل نظام حقوقی بین‌المللی، از قابلیت استناد کمتری برخوردار می‌شود.

به‌طور کلی، آنچه از مقررات حقوق بین‌الملل معاصر (منشور ملل متحد، ماده ۵۱) و همچنین رویه و عملکرد دولت‌ها برمی‌آید، اعمال این اصل (مداخله بشردوستانه) در قالب مداخلات سیاسی و اقتصادی به‌نفع ستمدیدگان - چه کسانی که در قالب نهضت‌های آزادی‌بخش سازماندهی شده‌اند و چه سایر مردمان - در موارد نقض فاحش و شدید حقوق بشر از مشروعیت برخوردار است؛ اما توسل به مداخله نظامی یک‌جانبه به‌صراحت از سوی حقوق بین‌الملل - جز در موارد استثنایی - ممنوع اعلام شده است؛ بنابراین، مداخله بشردوستانه و مسئولیت فراملی در قبال مستضعفین و جوامع تحت ستم، مطلق نیست؛ بلکه مقید به وجود شرایطی است که بخشی از آن به مستضعفان و ستمدیدگان و بخشی دیگر به حکومت و دولت‌ها مربوط می‌شود.

۲. مبانی فقهی اصل حمایت از مستضعفان

اصل حمایت از مستضعفان از جمله اصول بنیادین اسلامی است که اعمال آن در حقوق بین‌الملل به‌صورت مداخله بشردوستانه در معنای عام، و در نظام داخلی به‌شکل حمایت‌های ویژه قانونی از محرومان تجلی می‌یابد. نکته مهم این است که با توجه به فقدان واژه مداخله بشردوستانه در متون اسلامی، مبانی آن باید به‌عنوان زیرمجموعه مبحث جهاد به‌معنای عام مدنظر قرار گیرد.

آنچه اکنون عنوان بشردوستانه گرفته است، در متون فقه اسلامی وجود ندارد، ولی تعبیری می‌تواند بیانگر مفهوم همان چیزی باشد که «اغاثة ملهوف» یا «استنصار» یا «استنقاذ» همچون که امروزه در ادبیات حقوق بین‌الملل مداخله بشردوستانه تعبیر می‌شود (میرمحمدی، ۱۳۹۱، صص. ۱۵۱-۱۵۵). با این حال، فقها و متفکران اسلامی، اصل حمایت از مستضعفان را پذیرفته و اقدام برای تحقق و عملیاتی شدن آن را لازم دانسته‌اند؛ از باب نمونه، ابوصلاح حلبی - از فقهای شیعه - می‌نویسد: «اگر از بعضی از کافران یا محاربان بر سرزمین‌های اسلامی خطری متوجه شود بر اهل هر منطقه‌ای جنگ با کسانی که در نزدیکی آن‌ها هستند و دفاع از دارالایمان واجب است و بر کسانی که در مناطق دوردست زندگی می‌کنند، واجب است به‌نزدیک‌ترین مرزهای نبرد با کفار کوچ کنند؛ البته مشروط بر اینکه مناطق درگیر با کفار نیازمند یاری آن‌ها باشند تا بدین وسیله هر منطقه‌ای از سرزمین‌های اسلامی از وجود مجاهدان و مدافعان از حریم اسلام و مسلمین برخوردار شوند و در این صورت کوچ بر دیگران که در مناطق دور زندگی می‌کنند ساقط شود.» (حلبی، بی‌تا، ج. ۹، ص. ۳۱) شهید ثانی نیز می‌نویسد: «جهاد دفاعی تنها بر مسلمانانی واجب نیست که مورد هجوم دشمنانند؛

بلکه بر هرکسی که خبر از وضعیت مسلمین دارد، واجب است اگر نداند که مسلمانان مورد هجوم واقع شده توان مقاومت دارند و البته کسانی که به منطقه درگیری نزدیک‌تر باشند، تکلیف درباره آنان بیشتر است.» (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۸) شیخ محمد مهدی شمس‌الدین معتقد است: «حرمت بی‌تفاوتی به تجاوز کفار بر مسلمانان و احساس بی‌تفاوتی نسبت به این مسئله، از مسلمات دینی است.» (شمس‌الدین، ۱۴۱۸، ص. ۳۳۶) شهید مطهری در دیدگاه خود، جهاد در اسلام را نوعی دفاعی می‌داند و جهاد آزادی‌بخش را به‌عنوان یک نوع جهاد دفاعی معرفی می‌کند. او بیان می‌کند: «این حملات که باید با آن‌ها مقابله کرد، همیشه به‌صورت حمله به سرزمین شما نیست.»؛ ممکن است طرف به ما جنگ نکند، اگر فردی به‌شدت ظلم کرده و به گروهی از مردم آسیب رسانده باشد، و ما قادر به نجات آن افراد تحت ظلم باشیم، عدم اقدام به کمک به آن‌ها به معنای کمک به ظلم آن ظالم است. اگرچه در موقعیت فعلی ما خودمان تحت تجاوز قرار نداریم، اما ممکن است گروهی دیگر، چه مسلمان و چه غیرمسلمان، تحت ظلم باشند. برای مثال، فلسطینی‌ها که توسط اسرائیلی‌ها از خانه‌هایشان بیرون رانده شده و مورد ظلم قرار گرفته‌اند، در حال حاضر به ما ارتباطی ندارند. در این شرایط، آیا ما می‌توانیم و باید به یاری این مظلومان بشتابیم و آن‌ها را نجات دهیم؟ بله، این اقدام نه‌تنها مجاز است، بلکه واجب نیز هست. این موضوع تنها کمک به مظلوم نیست بلکه نجات از ظلم نیز محسوب می‌شود، به‌ویژه اگر آن مظلوم از مسلمانان باشد.» (مطهری، ۱۳۷۲، ص. ۲۲).

فقه‌های اهل سنت، وجوب جهاد ابتدایی را مشروط به حضور پیامبر (ص) پذیرفته‌اند و در مبارزه با کفار، نه به‌دلیل اعتقاد آن‌ها به کفر؛ بلکه به‌خاطر عناد با اسلام و برپائییدن احکام الهی و کشف هدف تضعیف مسلمانان، مبارزه و جهاد را جایز دانسته‌اند؛ اما دفاع (جهاد دفاعی) را بالاتفاق پذیرفته‌اند (ابن نجیم مصری، بی‌تا، ج. ۱۳، ص. ۲۸۶؛ ثعلبی، ۱۴۳۵، ج. ۱، ص. ۹۱؛ بهوتی، بی‌تا، ص. ۲۹۹؛ ابن‌قدامة مقدسی، ۱۴۱۴، ج. ۴، ص. ۱۱۶؛ ماوردی، ۱۴۱۹، ج. ۱۲، ص. ۱۰۳). وهبه الزحیلی، جنگ به‌منظور کمک به مظلومان، چه به‌صورت فردی و چه جمعی، را یکی از مصادیق مشروع جهاد اسلامی قلمداد کرده و توضیح می‌دهد که ضرورت صلح عمومی، این نوع از جنگ را توجیه می‌کند (زحیلی، ۱۴۱۰، صص. ۳۰-۳۳). صبحی محمصانی یکی از انواع جهاد دفاعی را در برابر متجاوزان و ظالمین، و همچنین افرادی که مسلمانان را از منازلشان بیرون کرده و از سرزمینشان رانده‌اند، می‌داند (محمصانی، ۱۳۹۲، صص. ۱۹۳-۱۹۴). برآمد نظرات فوق این است که مبارزه و مقابله با ظلم و نقض حقوق اساسی انسان‌ها از اهمیت بالایی برخوردار است. هنگامی که دولتی با بی‌رحمی و به‌طور غیرانسانی با مردم خود رفتار کرده و حقوق آن‌ها را به‌شکلی پایمال کند که وجدان بشریت را جریحه‌دار نماید، مداخله برای رهایی آن‌ها از زیر سلطه چنین رژیم استبدادی، ضروری است.

چه رویکرد حقوقی و چه فقهی - هر دو - مبتنی بر آموزه‌های دینی است. قرآن کریم، یاری خواستن از دیگران را حق هر ستم‌دیده‌ای می‌داند و ستم‌کاران را به کیفر اخروی بیم داده است: «... وَاتَّصِرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمْتُمْ وَاسْئَلُوا الَّذِينَ ظَلَمْتُمْ أَتَىٰ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ» (شعرا/ ۲۲۷)؛ و پس از آنکه مورد ستم قرار گرفته‌اند یاری خواسته‌اند و کسانی که ستم کرده‌اند به زودی خواهند دانست به کدام بازگشتگاه برخوانند گشت.

مفاد این آیه این است کسانی که مورد ستم واقع می‌شوند، اگر قدرت مقابله با ستمکاران را نداشته باشند، این حق را دارند که از دیگران طلب یاری نمایند و به سبب یاری خواستن، نکوهشی بر آنان نیست: «وَلَمَنِ اتَّقَصَّرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ» (شوری / ۴۱). انتصار به معنای «طلب یاری» است و مقاومت در برابر ظلم و دفع آن نسبت به کسی که قدرت دارد، از واجباتی است که فطرت انسانی به آن گواهی می‌دهد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج. ۸، ص. ۶۴)؛ بنابراین، در برابر طلب یاری ستم‌دیده، دیگران موظف به یاری او می‌باشند.

افزون بر قرآن کریم، دو دسته روایت درباره حمایت از مظلومان وارد شده است: دسته اول، روایاتی هستند که امت اسلامی را در یاری رساندن به مظلوم و ستم‌دیده و مقاومت و ایستادگی در برابر ظلم و ستم، تشویق و ترغیب می‌کنند. از باب مثال، در روایتی پیامبر اکرم (ص) فرمود: «مَنْ اخَذَ لِلْمَظْلُومِ مِنَ الظَّالِمِ كَانُ مَعِيَ فِي الْجَنَّةِ مُصَاحِبًا» (مجلسی، ۱۴۳۰، ج. ۷۵، ص. ۳۵۹، ح. ۷۴)؛ کسی که حق مظلومی را از ظالم بگیرد [چه مظلوم، مسلمان باشد، چه غیر مسلمان] در بهشت با من هم‌نشین خواهد بود.

دسته دوم، روایاتی است که یاری مظلوم و مبارزه با ظلم و ستم را به عنوان یک وظیفه و تکلیف شرعی، قلمداد می‌کنند. امام علی (ع)، ظلم‌ستیزی و مبارزه با مستکبران و دفاع از حقوق مظلومان را یکی از وظایف اصلی حکومت اسلامی و علمای اسلام بیان داشته می‌فرماید: «أَمَّا وَالَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ وَبَرَأَ النَّسَمَةَ، لَوْلَا حُضُورُ الْحَاضِرِ وَقِيَامُ الْحُجَّةِ يُوْجِدُ النَّاصِرَ وَمَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى الْعُلَمَاءِ أَنْ لَا يُقَارَوْا عَلَى كَيْفَةِ ظَالِمٍ وَلَا سَعْبٍ مَظْلُومٍ لَأَقْبَيْتُ حَبْلَهَا عَلَى غَارِبِهَا، وَلَسَقَيْتُ آخِرَهَا بِكَأْسِ أُولِئِهَا، وَلَا لَقَيْنُكُمْ دُنْيَاكُمْ هَذِهِ أَرْهَدَ عِنْدِي مِنْ عَفْطَةِ عَنَزٍ» (سید رضی، ۱۳۷۹، ص. ۹۲۴)؛ سوگند به خدایی که دانه را شکافت و جان را آفرید. اگر حضور فراوان بیعت‌کنندگان نبود و یاران، حجت را بر من تمام نمی‌کردند و اگر خدا از دانشمندان پیمان نگرفته بود که در برابر شکمبارگی ستمگران و گرسنگی مظلومان، سکوت نکنند، مهار شتر خلافت را بر کوهانش می‌انداختم و رهایش می‌ساختم و آخرش را به کاسه اول آن، سیراب می‌کردم. آنگاه می‌دیدید که دنیای شما نزد من از آب بینی بزی بی‌ارزش‌تر است.

بنابراین، فلسفه اصلی تشکیل حکومت‌ها و تشریع قوانین - اعم از قوانین الهی و قوانین بشری - حفظ حقوق ضعیفان و حمایت از آن‌ها است؛ زیرا مستکبران و زورمندان با تکیه بر قدرت و زور خود نه تنها حق خویش را می‌گیرند، بلکه حقوق مستضعفان و بیچارگان را نیز می‌بلعند، از این‌رو اگر حکومت و قانون، حامی مظلومان و مستضعفان نباشد، فلسفه شکل‌گیری خود را به کلی از دست می‌دهد و گاه تبدیل به ابزاری برای توجیه ستم‌های ظالمان می‌شود. بر همین اساس امام علی (ع)، دلیل قبول حکومت را مسئله حمایت از مظلومان و مبارزه با ظالمان می‌دانند و آن حضرت بعد از جنگ نهروان فرمود: «الدَّيْلُ عِنْدِي عَزِيزٌ حَتَّى أَخَذَ الْحَقُّ لَهْ وَ الْقَوَى عِنْدِي ضَعِيفٌ حَتَّى أَخَذَ الْحَقُّ مِنْهُ» (نهج البلاغه، خ. ۳۷) ناتوان ستم‌دیده در نظر من، عزیز است تا حش را بگیرم و زورمند ستمگر نزد من، حقیر و ضعیف است تا حق دیگران را از او بستانم.

قلمرو حمایت از مستضعفان

در آموزه‌های اسلامی، گستره حمایت از مستضعفان، محدود به مستضعفان و ستم‌دیدگان مسلمان نیست، بلکه شامل مستضعفان و مظلومان غیرمسلمان نیز می‌شود. در آیه ۷۵ سوره نساء - که خداوند می‌فرماید: «وَمَا لَكُمْ

لَا تَقَاتِلُون فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا؛ و چه شده است شما را که در راه خدا [و در راه نجات] مردان و زنان و کودکان مستضعف نمی‌جنگید همانانی که می‌گویند: پروردگارا ما را از این شهری که مردمش ستم‌پیشه‌اند، بیرون ببر و از جانب خود برای ما سرپرستی قرار ده و از نزد خویش یآوری برای ما تعیین فرما - خداوند مسلمانان را به حمایت و پشتیبانی از تمام مستضعفان جهان - چه مسلمان و چه غیر مسلمان - از طریق جهاد و مبارزه فراخوانده است؛ زیرا بی‌توجهی به ظلم نسبت به ستم‌دیدگان، اقدامی غیراخلاقی است.

در زمینه حمایت از مستضعفان بیان شده که اسلام قائل به دو راهکار است: براساس راهکار نخست، این خود افراد تحت ستم هستند که می‌بایست در مقابل ظلم بایستند یا اینکه گزینه هجرت از سرزمین را برگزینند. راهکار دوم دولت اسلامی را موظف می‌کند که در راستای نجات مستضعفان اقدامات لازم را انجام دهد. این اقدامات می‌تواند غیرقهری یا در قالب استفاده از نیروی نظامی باشد (Hashmi, 1993, p. 6). به بیانی دیگر، قرآن کریم برای مداخله به منظور حمایت از مسلمانانی که از سوی غیرمسلمانان مورد ظلم و ستم قرار گرفته‌اند، مکانیسم دو مرحله‌ای پیشنهاد کرده است؛ نخست، هجرت فیزیکی مسلمانان از سرزمین‌های متجاوز و سپس واکنش جمعی جامعه اسلامی به حمایت از ستم‌دیدگان در جامعه‌ای که تحت ظلم قرار دارد (نساء / ۷۵). به نظر می‌رسد که دو راهکار مذکور موضوعی تاکتیکی باشد؛ بدین معنا که اگر مستضعفان در برپایی مجدد نظم حاکم توانا باشند، بی‌شک این امر برای آنان بهتر است و پس از آن نیز می‌توانند به دنبال بازپس گرفتن حقوقشان در زمانی مقتضی، احتمالاً با معاضدت جامعه اسلامی باشند (Hashmi, Op. cit.).

پرسشی که در ارتباط با نوع اول مداخله انسانی مطرح می‌شود این است که اگر دولت اسلامی توافقی برای عدم مداخله با دولتی غیرمسلمان امضا کرده باشد، چه وضعیتی پیش می‌آید؟ آیا در این صورت دولت مسلمان می‌تواند علی‌رغم تعهدات خود، به کمک مسلمانان تحت ستم بپردازد؟ در بخشی از معاهده صلح حدیبیه آمده است: «طرفین توافق کردند که به مدت ده سال، مردم را از درگیری‌ها دور نگه دارند و هرکسی از قریش که بدون اجازه سرپرست خود به نزد محمد برود، باید به قریش بازگردانده شود. اما اگر کسی از همراهان محمد به قریش برود، او به محمد بازگردانده نخواهد شد.» (حمیدالله، ۱۳۷۵، ص. ۱۲۸) یکی از نویسندگان بر این باور است که این بند از پیمان به وضوح قدرت و اعتبار نظام مسلمانان را نشان می‌دهد، به‌ویژه زمانی که برخی تازه مسلمانان به دنبال پناهندگی به مسلمانان بودند و مجبور به بازگشت به خانواده یا قبایل خود می‌شدند (ابن اسحاق، ۱۹۹۰، صص. ۵۰۴-۵۰۵). به نظر برخی از مفسران، این سنت نبوی به‌معنای التزام به تعهدات قراردادی است که حتی در مقایسه با سایر ملاحظات، اولویت بیشتری دارد. «اگر مسلمانانی که در یک کشور اسلامی زندگی می‌کنند، تحت ستم قرار گیرند و از دولت اسلامی یا شهروندان آن باری بخواهند، بر دولت اسلامی و مردم آن واجب است که به کمک مسلمانان مظلوم بشتابند. این در حالی است که اگر دولت مسلمان به یک معاهده با ملتی پایبند باشد که به مسلمانان آسیب می‌زند و به آن‌ها تجاوز می‌کند، باید به این نکته توجه شود، دولت مسلمان نباید به‌گونه‌ای که با تعهدات خود طبق آن معاهده مغایر باشد، از مسلمانان تحت ظلم حمایت کند.» (هاشمی، ۱۳۸۹، صص. ۱۳۹-۱۴۰) برای پشتیبانی از این نظر، می‌توان به آیه ۷۲ سوره انفال

اشاره کرد که در آن خداوند می‌فرماید: «... وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»؛ و کسانی که ایمان آورده‌اند ولی مهاجرت نکرده‌اند هیچ گونه خویشاوندی [دینی] با شما ندارند مگر آنکه [در راه خدا] هجرت کنند و اگر در [کار] دین از شما یاری جویند یاری آنان بر شما [واجب] است مگر بر علیه گروهی باشد که میان شما و میان آنان پیمانی [منعقد شده] است و خدا به آنچه انجام می‌دهید بیناست. اگر نظر فوق پذیرفته شود، تنها راه نجات مسلمانان از ظلم و ستم، هجرت از سرزمین خود است (نساء / ۹۷)،^۱ این دیدگاه در تضاد با نظر قبلی است، برخی از متفکران، علی‌رغم وجود معاهده‌ها، به یاری مسلمانان ستم‌دیده معتقد هستند. محمد حسن شبیانی بر این باور است: «مسلمانانی که در مناطق تحت تسلط غیرمسلمانان زندگی می‌کنند، موظفند به کمک هم‌مذهبان خود در آن منطقه که توسط دولت محلی مورد ستم قرار گرفته‌اند، بپردازند. حتی اگر ورود مسلمانان به آن سرزمین براساس توافقنامه صلح بوده باشد، این مسئولیت همچنان برقرار است، پس از رد توافقی، باید به کمک مسلمانان مظلوم پرداخت، زیرا انعقاد پیمان در تضاد با این اصل مشروع نخواهد بود.» (الشیبانی، ۱۹۹۶، ص. ۱۲).

وضعیت دیگری که ممکن است در رابطه با مداخله بشردوستانه عنوان گردد، زمانی است که افراد غیرمسلمان در دولت غیراسلامی تحت ظلم و ستم قرار می‌گیرند. در اینجا این سؤال پیش می‌آید که آیا وظیفه مسلمانان برای حمایت از غیرمسلمانان مشابه وضعیت اول است؟ در پاسخ به این پرسش، برخی از اندیشمندان معاصر به‌طور کلی با این نظر موافق‌اند که مسلمانان نباید در امور غیرمسلمانانی که تحت حاکمیت اسلام نیستند، دخالت کنند (ابن اسحاق، ۱۹۹۰، صص. ۵۰۹-۵۱۰). این افراد عواملی مانند هزینه‌ها و منافع ناشی از کمک به غیرمسلمانان مظلوم، واکنش جامعه تحت ظلم به مداخله مسلمانان، و به ارزیابی پیامدهای احتمالی مداخله در کنار هزینه‌های ممکن آن پرداخته‌اند. با این وجود، باید اذعان کرد که آیه ۷۵ سوره نساء چنین محدودیتی را مشخص نمی‌سازد، هرچند که معنای اولیه مستضعفین به مسلمانان مظلوم اشاره دارد. سومین حالت مداخله بشردوستانه زمانی است که هر دو طرف درگیر مسلمان باشند. در این زمینه، می‌توان به آیه ۹ و ۱۰ سوره حجرات^۲ اشاره کرد که در خصوص نزاع‌های داخلی میان مسلمانان، دو مرحله را در نظر می‌گیرد.

۱. إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ خَالِمِينَ أَتَقُولُوا أَنَّهُمْ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعِفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَسِعَةً فَهَاجِرُوا فِيهَا فَلَوْلِكَ مَاوَهُمْ جَهَنَّمَ وَ سَاءَتْ مَصِيرًا! کسانی که بر خویشان ستمکار بوده‌اند [وقتی] فرشتگان جانشان را می‌گیرند می‌گویند در چه [حال] بودید پاسخ می‌دهند ما در زمین از مستضعفان بودیم می‌گویند: مگر زمین خدا وسیع نبود تا در آن مهاجرت کنید پس آنان جایگاهشان دوزخ است و [دوزخ] بد سرانجامی است.

۲. إِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتُلَا فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الْأُتْرُقَ حَتَّىٰ تَبْغِيَ إِلَىٰ آلِهِ فَإِنْ قَاتِلُوا فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَاصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ؛ و اگر دو طایفه از مؤمنان با هم بجنگند میان آن دو را اصلاح دهید و اگر [باز] یکی از آن دو بر دیگری تعدی کرد با آن [طایفه‌ای] که تعدی می‌کند بجنگید تا به فرمان خدا بازگردد پس اگر باز گشت میان آن‌ها را دادگرانه سازش دهید و عدالت کنید که خدا دادگران را دوست می‌دارد. در حقیقت مؤمنان با هم برادرند پس میان برادران را سازش دهید و از خدا پروا بدارید امید که مورد رحمت قرار گیرید.

سازوکارهای حمایت از مستضعفان

حمایت از مستضعفان و دفاع از محرومان، اصل خدشه‌ناپذیر اسلامی است؛ اما تطبیق این مهم نیازمند سازوکارهای عملی است. زیرا برآیند مفاد آموزه‌های اسلامی در خصوص سازوکارهای حمایت از مستضعفان، عدم اطلاق مسئولیت فراملی در قبال مستضعفین و مقید بودن آن به وجود شرایطی است که برخی از آن شرایط به «مستضعفین» و برخی دیگر به «حکومت اسلامی» مربوط می‌شود. آیات و روایات مورد اشاره، موضوع حمایت از مستضعفین در بعد فردی را کاملاً مشخص نموده‌اند؛ اما از لحاظ اجتماعی و در سطح بین‌المللی در خصوص اصل عدم مداخله دو نظریه مطرح است: عده‌ای معتقد بر اصل عدم مداخله در امور سایر کشورهاست. در مقابل، عده‌ای با قبول رسالت جهانی اسلام و موقتی بودن تقسیم جهان بر این نظر است که به‌طور کلی روابط میان دو بلوک همیشه خصمانه باقی خواهد ماند و موقتاً به‌خاطر مصالحی جنبه صلح‌آمیز پیدا کرده است و لذا اصل بر مداخله است؛ ولی بنابر مصلحت فعلاً مداخله‌ای انجام نمی‌گیرد (راعی، ۱۳۸۲، صص. ۶۶-۶۷).

با این وصف، اجرایی کردن اصل حمایت از مستضعفان جهان، در سازوکارهای متنوع نظامی، سیاسی، اقتصادی و حقوقی تبلور می‌یابد که امکان یا عدم امکان تحقق این سازوکارها به‌صورت گذرا بررسی می‌شود.

۱. نظامی

در دنیای معاصر، دولت‌های اسلامی در عرض دولت‌های غیراسلامی، اعضای جامعه جهانی تلقی می‌شوند و مداخله با اصول و حقوق مورد قبول آنان تعریف می‌گردد. لذا ملاک مداخله و تعیین مصادیق آن را حقوق بین‌الملل تعیین می‌کند؛ ازاین‌رو، حمایت همه‌جانبه از مستضعفین از طریق مداخله نظامی به‌دلیل معاهدات دو و چندجانبه یا میثاق‌های بین‌المللی با برخی موانع اجرایی روبه‌روست و اعمال آن از نظر حقوق بین‌الملل، ممکن نیست «... زیرا چه بسا مستلزم عواقب سوء و از بین رفتن مصالح مهم‌تر دیگری گردد» (منتظری، ۱۳۸۸، ص. ۶۷). البته در موارد استثنایی توسل به سازوکار نظامی نیز امکان‌پذیر بوده و نمونه‌هایی در جهان معاصر محقق شده است.

۲. سیاسی

مکانیسم سیاسی حمایت از مستضعفان در قالب صدور بیانیه در محکومیت نقض حقوق مستضعفان، حضور در مجامع مختلف بین‌المللی و استفاده از تریبون این مجامع برای اعلام انزجار نسبت به نقض حقوق مستضعفان، تلاش در جهت همراه نمودن کشورها در تدوین اعلامیه یا قطعنامه علیه کشور ناقض حقوق بشر (کشور متبوع افراد تحت ظلم و یا کشور ثالث) در سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای (به‌ویژه سازمان همکاری اسلامی)، انزوای دیپلماتیک دولت از طریق بستن سفارتخانه و کنسولگری‌ها یا احضار سفرای کشور ناقض حقوق مستضعفان، تلاش در جهت تعلیق عضویت آن دولت در مجامع و سازمان‌ها، ممنوع نمودن مسافرت و انتقال دارایی به یا از آن کشور امکان‌پذیر است.

۳. اقتصادی

امروزه اجرای مجازات‌های تجاری و مالی، تهدید به صرف‌نظر نمودن از حمایت‌های جهانی و قطع کمک‌های بشردوستانه دیگران، سازوکار مؤثر مهار رفتارهای ناپه‌نجار یک کشور در عرصه بین‌المللی است و می‌تواند به‌عنوان ابزاری در جهت عملیاتی شدن حمایت از مستضعفان مورد استفاده دولت‌های اسلامی قرار گیرد.

۴. حقوقی

افزون بر سازوکارهای سیاسی و اقتصادی، اقدامات دیگری همچون اقدامات حقوقی نیز قابل تصور است. اقداماتی چون پیشنهاد میانجیگری یا داوری و یا شاید رسیدگی قضایی، تلاش برای افزایش ناظران بین‌المللی برای دیده‌بانی، تهدید به پیگیری و یا حتی اجرای مجازات‌ها و تحریم‌های قانونی در سطح بین‌المللی و مانند این‌ها.

نتیجه‌گیری

گفتمان حمایت از مستضعفان و تداوم مبارزه در نجات ملت‌های محروم و ستم‌دیده جهان، به تبعیت از آموزه‌های اسلامی، از آرمان‌های ویژه انقلاب اسلامی است. امروزه، جهانی‌شدن فرصت‌هایی برای برجسته نمودن فرآیند معکوس در قالب مقاومت فرهنگی دین در اختیار مسلمانان قرار داده است. «جهانی‌شدن غربی تهدید و خطر برای همه مسلمانان محسوب می‌شود. این تهدیدات جنبه‌های مختلفی دارد؛ از یک نظر غرب با دو عنصر سکولاریزم و مصرف‌گرایی هویت خود را می‌سازد. این امر مستلزم غیریت‌سازی با اسلام - که این دو عنصر را نفی می‌کند - است جهت دیگر در این گفتمان سلطه‌ای بودن آن است و جنبه سلطه‌ای بودن جهانی‌شدن‌های از بالا به پایین است که عکس‌العمل طبیعی آن برجسته شدن هویت‌های مقاومت است» (عاملی، ۱۳۸۲، ص. ۱۵۹).

پیگیری و تحقق اصل حمایت از مستضعفین در فرایند جهانی‌شدن موانع و مشکلات خاص خود را دارد. جهانی‌شدن همان‌طور که برای انقلاب اسلامی ایران فرصت ارتباط‌گیری با متحدان و دوستان را فراهم می‌کند، به همان اندازه هم فرصت کارشکنی و اختلال را به جبهه مقابل و معاندان می‌دهد. با توجه به جهانی‌شدن فرایند تصمیم‌گیری با محوریت نهادهای بین‌المللی مانند شورای امنیت، جمهوری اسلامی ایران دیگر نمی‌تواند همچون اوایل انقلاب رویکردی سلبی نسبت به سیاست جهانی داشته باشد و از نقش‌آفرینی در نهادهای بین‌المللی؛ مانند سازمان ملل یا شورای حکام آژانس بین‌المللی انرژی اتمی به نشانه اعتراض به سیاست‌های تبعیض‌آمیز آن‌ها اجتناب ورزد بلکه می‌بایست با اتخاذ رویکرد ایجابی، حضوری فعال در صحنه‌های تصمیم‌گیری جهانی داشته باشد و از رهگذر تعامل تنگاتنگ با سایر بازیگران به استیفای حقوق خود بپردازد.

از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی حجم وسیع تبلیغات علیه ایران شکل گرفت و تلاش شده است تا چهره‌ای نامطلوب از ایران به جهانیان نشان داده شود و پروژه‌ای تحت عنوان «ایران‌هراسی» راه‌اندازی شد که در بستر جهانی‌شدن و استفاده وسیع از تبلیغات با استفاده از شبکه‌های ماهواره‌ای، روزنامه‌ها، فضای سایبر و ... پیگیری می‌شود.

برخی افراد اصل حمایت از مستضعفان را به عنوان دخالت در امور دیگران تلقی می کنند؛ اما واقعیت این است که پشتیبانی از مستضعفان و حرکت های آزادی بخش در چهارچوب اسلامی به طور قطعی تأیید شده است و در این مورد شکی وجود ندارد. با این حال، نکته مهم این است که ما نمی توانیم حدود و نحوه مداخله را تعیین کنیم. در دنیای معاصر، کشورهای اسلامی به عنوان اعضای جامعه جهانی به شمار می روند و مداخله باید براساس اصول و حقوق پذیرفته شده بین المللی تعریف شود. معیار تعیین مصادیق مداخله و بررسی آن به عهده حقوق بین الملل است و نه آرزوهای دول اسلامی. بنابراین، حمایت کامل از جنبش های آزادی بخش ممکن است از منظر حقوق بین الملل به عنوان نوعی مداخله تلقی شود (حقیقت، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۰).

با این حال، برخی افراد این نوع مداخلات را مشروع می دانند و آن ها را به معنای منفی و توطئه آمیز آن تلقی نمی کنند. افرادی که این مداخلات را مشروع می دانند، معتقدند که هدف از این اقدامات، تغییر مرزهای جغرافیایی یا کسب استقلال سیاسی کشور هدف نیست، به همین دلیل این نوع مداخله را به عنوان نقض حاکمیت، تمامیت ارضی یا استقلال سیاسی آن کشور محسوب نمی کنند (کاسسه، ۱۳۷۶، ص. ۷۸). یاری رساندن به شهروندان کشوری که حقوق اولیه آنان در معرض تهدید است، از نظر منطقی پذیرفته شده است. علاوه بر این، با توجه به اینکه حمایت از حقوق بشر یکی از اهداف کلیدی منشور سازمان ملل است و همکاری بین المللی در حل مسائل جهانی با ویژگی های اقتصادی، سیاسی یا انسانی از جمله روش های ارتقای حقوق بشر به شمار می آید، در صورتی که کشوری در مسائل بین المللی همکاری نکند، می توان برای تحقق اهداف منشور به مداخله بشردوستانه اقدام کرد (راعی، ۱۳۸۲، ص. ۶۱). بسیاری از این کمک ها مصادق کمک های بشردوستانه هستند و نه مداخله در امور دیگران.

هدف از حمایت از مستضعفان در سیاست خارجی ایران، دخالت در امور دیگران نیست، بلکه کمک به هم نوعان و ارائه کمک های بشردوستانه است که جزو مسئولیت های فراملی دولت اسلامی محسوب می شود. براساس دستورات اسلامی، کسی که نیازمند کمک است باید مورد توجه قرار گیرد. در واقع، جمهوری اسلامی ایران در چهارچوب اصول بین المللی مبنی بر عدم مداخله در امور داخلی کشورها، از طریق روش های معتبر بین المللی، از مبارزات قانونی و حق طلبانه مستضعفان در برابر قدرتمندان در هر گوشه از جهان پشتیبانی می کند (تسخیری، ۱۳۸۵، ص. ۵۰۳). این روش های معتبر بین المللی شامل حمایت هایی هستند که به معنای مداخله در امور داخلی کشورهای دیگر نیستند، از جمله پشتیبانی در نهادهای بین المللی، ارائه کمک های سیاسی و تبلیغاتی، تعطیلی سفارت اسرائیل و افتتاح دفتر جنبش مقاومت فلسطین به جای آن، نمونه ای از این نوع حمایت به شمار می رود.

منابع

- قرآن کریم. (ترجمه محمد مهدی فولادوند).
- زهج البلاغه. (۱۳۸۶). (گردآوری سید رضی، ترجمه محمد دشتی). قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع).
- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۹۱). فرهنگ معاصر عربی فارسی (چاپ ۱۴). تهران: نشر نی.
- ابراهیمی، محمد و دیگران. (۱۳۷۹). اسلام و حقوق بین الملل عمومی (ج. ۱). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۸۵). الکامل. بیروت: دار الصادر.
- ابن اعثم کوفی، احمد. (۱۴۲۰). الفتوح. بیروت: دار الندوة الجديدة.
- ابن حنبل شیبانی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴). مسند احمد (تحقیق عبدالله محمد درویش، چاپ دوم). بیروت: دار الفکر.
- ابن قدامه مقدسی، عبدالله بن احمد. (۱۴۱۲). الکافی فی فقه الإمام أحمد. بیروت: دار الکتب العلمية.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب (چاپ سوم). بیروت: دار صادر.
- ابن نجیم مصری، زین الدین ابراهیم. (بی تا). البحر الرائق. مصر: دار الكتاب المصری.
- ابن هشام، عبدالملک. (بی تا). السيرة النبوية (ج. ۱). بیروت: دار القلم.
- ابوصلاح حلبی، تقی بن نجم. (بی تا). الکافی فی الفقه (تحقیق رضا استادی). اصفهان: مکتبه الإمام امیرالمؤمنین علی (ع).
- ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله. (۱۳۷۸). حلیة الأولیاء. بیروت: دار الكتاب العربی.
- اکبری، محمد. (۱۳۷۸). اصل عدم مداخله. مجله پژوهش حقوق و سیاست، ۱(۱)، ۲۲۱-۲۷۴.
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۷۸). صحیفه امام (مجموعه آثار امام خمینی (ره)) (ج. ۵، ۸، ۱۱ و ۲۰). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۸). صحیفه امام (۲۲ جلدی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امینی، ابراهیم. (۱۳۷۸). امام خمینی و مستضعفان. مجله حکومت اسلامی، ۱(۱۲)، ۹-۲۳.
- بحرانی، ابن شعبه. (۱۳۸۲). تحف العقول. قم: انتشارات آل علی (ع).
- بهوتی حنبلی، منصور بن یونس. (بی تا). الروض المربع شرح زاد المستنقع. ریاض: دار المؤید - مؤسسة الرسالة.
- بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۱۴). السنن الکبری (تحقیق محمد عبدالقادر عطا). بیروت: دار الکتب العلمية.
- پوراحمد، احمد و زارعی، بهادر. (۱۳۸۴). امکان سنجی احکام جهاد در فراسوی قلمرو مطالعات حقوقی. مطالعات حقوقی، ۱(۱)، ۸۵-۱۰۶.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (بی تا). سنن الترمذی (تحقیق احمد محمد شاکر). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- تسخیری، محمدعلی. (۱۳۸۵). در پرتو قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (ترجمه محمد سپهری). تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- ثعلبی بغدادی، عبدالوهاب بن علی. (۱۴۳۵). المعونة علی مذهب عالم المدينة «الامام مالک بن انس». مکه مکرمه: المكتبة التجارية.
- جاوید، محمدجواد و اصل زعیم، امیرحسین. (۱۳۹۲). بررسی رویکرد حمایتی قانون اساسی. مطالعات حقوقی دولت اسلامی، ۱(۱)، ۷۴-۹۱.
- الحر العاملی، محمد بن حسن. (بی تا). وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. قم: مؤسسه آل البيت (ع).

- حسینی، سید ابراهیم. (۱۳۸۰). بررسی تطبیقی حمایت از حقوق بشر در اسلام و حقوق بین الملل معاصر. معرفت، (۴۲)، ۸۱-۹۲.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی. (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس (چاپ اول). بیروت: دار الفکر.
- حقیقت، سید صادق. (۱۳۸۵). مبانی، اصول و اهداف سیاست خارجی دولت اسلامی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- خسروی، علی اکبر. (۱۳۷۳). حقوق بین الملل دفاع مشروع. تهران: آدینه.
- خلیلیان، خلیل. (۱۳۷۷). حقوق بین الملل اسلامی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- راعی، مسعود. (۱۳۸۲). دخالت های بشردوستانه و حقوق بشر. مجله معرفت، (۷۰)، ۶۰-۶۸.
- الراغب الاصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۴). المفردات فی غریب القرآن. تهران: دفتر نشر الکتاب.
- زحیلی، وهبه. (۱۴۱۰). العلاقات الدولية فی الاسلام. بیروت: دار العلم للملایین.
- زحیلی، وهبه. (۱۴۱۲). آثار الحرب فی الفقه الاسلامی. دمشق: دار الفکر.
- زمخشری، محمود. (۱۹۷۹). اساس البلاغة (چاپ اول). بیروت: دار الصادر.
- سجستانی ازدی، سلیمان بن اشعث. (بی تا). سنن أبی داود (تحقیق محمد محیی الدین). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- شاو، ملکم. (۱۳۷۲). حقوق بین الملل (ترجمه محمدحسین وقار). تهران: اطلاعات.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
- صفدری، محمد. (۱۳۴۶). حقوق بین الملل عمومی (ج. ۲). تهران: دانشگاه تهران.
- صورت مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۶۴). (ج. ۳). تهران: اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا. (۱۳۸۵). اسلام و حقوق بین الملل. تهران: کتابخانه گنج دانش.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۴). تاریخ الطبری (چاپ چهارم). قم: انتشارات دآوری.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). مجمع البحرین (چاپ سوم). تهران: انتشارات مرتضوی.
- الطوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۵). تهذیب الأحکام (ج. ۶). تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- عباسی اشلقی، مجید. (۱۳۸۰). مداخلات بشردوستانه و اصل عدم مداخله. اطلاعات سیاسی-اقتصادی، (۱۶۹)-۸۲-۸۹، (۱۷۰).
- علی بابایی، غلامرضا. (۱۳۶۹). فرهنگ علوم سیاسی. تهران: شرکت نشر ویس.
- عمید زنجانی، عباسعلی و دیگران. (۱۳۹۰). حقوق بشردوستانه بین المللی از منظر اسلام. تهران: دانشگاه تهران.
- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۷). فقه سیاسی (حقوق بین الاسلام) (ج. ۳). تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۸۳). فقه سیاسی (ج. ۵). تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر (چاپ دوم). قم: مؤسسه دار الهجرة.
- قربان نیا، ناصر. (۱۳۸۲). بررسی مداخله بشردوستانه از منظر اخلاق. نامه مفید، (۳۷)، ۱۲۵-۱۵۲.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- ماوردی، علی بن محمد. (۱۴۱۹). الحاوی الکبیر فی فقه مذهب الإمام الشافعی و هو شرح المزنّی الصغیر. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۳۰). بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- متقی هندی، علی بن حسام الدین. (۱۳۹۷). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. بیروت: مکتبه التراث الإسلامی.

- مرکز فرهنگ و معارف قرآن. (۱۳۸۵). دائرة المعارف قرآن کریم. قم: بوستان کتاب.
- مسعود، جبران. (۱۳۷۳). الرائد (ترجمه رضا انزابی نژاد). مشهد: آستان قدس رضوی.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۱). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۵). عاشورا، ریشه‌ها، انگیزه‌ها، رویدادها، پیامدها. قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (ع).
- ممتاز، جمشید و نجفی اسفاد، مرتضی. (۱۳۷۹). بررسی بحران کوزوو در حقوق بین‌الملل. مجله دیدگاه‌های حقوقی، (۱۷-۱۸)، ۱۵۶-۱۳۱.
- منتظری، حسینعلی. (۱۳۸۸). حکومت دینی و حقوق انسان. تهران: گواهان.
- منصوری، جواد. (۱۳۶۵). نظری بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: سپهر.
- میرمحمدی، مصطفی. (۱۳۹۱). اصل عدم مداخله در اسلام و حقوق بین‌الملل. قم: دانشگاه مفید.
- مهدی هادی، حسین. (۱۳۸۵). دخالت نظامی بشردوستانه در اسلام و حقوق بین‌الملل. فصلنامه گفت‌مان حقوقی، (۱۰-۱۱)، ۸۱-۱۰۶.
- نسائی، احمد بن شعیب. (۱۴۱۴). سنن النسائی (چاپ سوم). بیروت: دار المعرفة.
- هاشمی، محمد. (۱۳۸۹). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (ج. ۴). تهران: میزان.
- هشمی، سهیل اچ. (۱۳۸۹). آیا مبنای اخلاقی اسلامی برای مداخله بشردوستانه وجود دارد؟ (ترجمه طه موسوی میرکلانی). ویژه‌نامه مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۲۷-۱۵۴.
- هیثمی، علی بن ابی‌بکر. (۱۴۱۲). مجمع الزوائد و منبع الفوائد (تحقیق محمد درویش). بیروت: دار الفکر.
- یزدی، محمد. (۱۳۷۵). قانون اساسی برای همه. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

References

The Holy Qur'an.

- Nahj al-balāghah.* (1386 SH [2007/2008 CE]). (Compiled by al-Sharīf al-Raḍī; M. Dashtī, Trans.). Qom: Mu'assasah-ī Farhangī Taḥqīqātī-yi Amīr al-Mu'minīn ('a). (in Persian)
- Ādharnūsh, Ādhartāsh. (1391 SH [2012/2013 CE]). *Farhang-i mu'āshir-i 'Arabī Fārsī* [Contemporary Arabic-Persian dictionary] (14th ed.). Tehran: Nashr-i Ney. (in Persian)
- Ibrāhīmī, Muḥammad, et al. (1379 SH [2000/2001 CE]). *Islām va ḥuqūq-i bayn al-milal-i 'umūmī* [Islam and public international law] (Vol. 1). Tehran: SAMT. (in Persian)
- Ibn al-Athīr, 'Alī ibn Muḥammad. (1385 AH [1965/1966 CE]). *Al-Kāmil fī al-tārīkh*. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Ibn A'tham al-Kūfī, Aḥmad. (1420 AH [1999/2000 CE]). *Al-Futūḥ*. Beirut: Dār al-Nadwah al-Jadīdah. (in Arabic)
- Ibn Ḥanbal al-Shaybānī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Musnad Aḥmad* ('A. M. Darwīsh, Ed.; 2nd ed.). Beirut: Dār al-Fikr. (in Arabic)
- Ibn Qudāmah al-Maqdisī, 'Abd Allāh ibn Aḥmad. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Al-Kāfī fī fiqh al-Imām Aḥmad*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. (in Arabic)
- Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Lisān al-'Arab* (3rd ed.). Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Ibn Nujaym al-Miṣrī, Zayn al-Dīn Ibrāhīm. (n.d.). *Al-Baḥr al-rā'iq*. Egypt: Dār al-Kitāb al-Miṣrī. (in Arabic)

- Ibn Hishām, 'Abd al-Malik. (n.d.). *Al-Sīrah al-Nabawīyyah* (Vol. 1). Beirut: Dār al-Qalam. (in Arabic)
- Abū al-Ṣalāḥ al-Ḥalabī, Taqī ibn Najm. (n.d.). *Al-Kāfi fī al-fiqh* (R. Ustādī, Ed.). Isfahan: Maktabat al-Imām Amīr al-Mu'minīn 'Alī ('a). (in Arabic)
- Abū Nu'aym al-Iṣfahānī, Aḥmad ibn 'Abd Allāh. (1378 AH [1958/1959 CE]). *Ḥilyat al-awliyā'*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. (in Arabic)
- Akbarī, Muḥammad. (1378 SH [1999/2000 CE]). Aṣl-i 'adam-i mudākhalah [The principle of non-intervention]. *Majallah-i Pizhūhish-i Huqūq va Siyāsat*, 1(1), 221–274. (in Persian)
- Imām Khumaynī, Sayyid Rūḥ Allāh. (1378 SH [1999/2000 CE]). *Ṣaḥīfah-i Imām (majmū'ah-i āthār-i Imām Khumaynī)* (Vols. 5, 8, 11, & 20). Tehran: Mu'assasah-i Tanzīm va Nashr-i Āthār-i Imām Khumaynī. (in Persian)
- Imām Khumaynī, Sayyid Rūḥ Allāh. (1388 SH [2009/2010 CE]). *Ṣaḥīfah-i Imām* (22 vols.). Tehran: Mu'assasah-i Tanzīm va Nashr-i Āthār-i Imām Khumaynī. (in Persian)
- Amīnī, Ibrāhīm. (1378 SH [1999/2000 CE]). Imām Khumaynī va mustaḍafān [Imam Khomeini and the oppressed]. *Majallah-i Hukūmat-i Islāmī*, (12), 9–23. (in Persian)
- Baḥrānī, Ibn Shu'bah. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Tuḥaf al-'uqūl*. Qom: Intishārāt-i Āl-i 'Alī ('a). (in Arabic)
- Buhūfī al-Ḥanbalī, Manṣūr ibn Yūnus. (n.d.). *Al-Rawḍ al-murba' sharḥ Zād al-mustaḥqīn*. Riyadh: Dār al-Mu'ayyad – Mu'assasat al-Risālah. (in Arabic)
- Bayhaqī, Aḥmad ibn al-Ḥusayn. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Al-Sunan al-kubrā* (M. 'A. 'Aṭā, Ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. (in Arabic)
- Pūrahmad, Aḥmad, & Bahādur Zārī'ī. (1384 SH [2005/2006 CE]). Imkān-sanjī-yi aḥkām-i jihād dar farāsū-yi qalamraw-i muṭāla'āt-i huqūqī [Feasibility of the rules of jihād beyond the realm of legal studies]. *Muṭāla'āt-i Huqūqī*, 5(1), 85–106. (in Persian)
- Tirmidhī, Muḥammad ibn 'Īsā. (n.d.). *Sunan al-Tirmidhī* (A. M. Shākir, Ed.). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (in Arabic)
- Taskhīrī, Muḥammad-'Alī. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Dar partaw-i qānūn-i asāsī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān* [In light of the Constitution of the Islamic Republic of Iran] (M. Sipīhrī, Trans.). Tehran: Majma'-i Jahānī-yi Taqrīb-i Madhāhib-i Islāmī. (in Persian)
- Tha'labī al-Baghdādī, 'Abd al-Wahhāb ibn 'Alī. (1435 AH [2013/2014 CE]). *Al-Ma'ūnah 'alā madhhab 'ālim al-Madīnah "al-Imām Mālik ibn Anas"*. Mecca: Al-Maktabah al-Tijāriyyah. (in Arabic)
- Jāvid, Muḥammad-Javād, & Amīr-Ḥusayn Aṣl-Za'im. (1392 SH [2013/2014 CE]). Barrasī-yi rūykard-i ḥimāyatī-yi qānūn-i asāsī [An examination of the protective approach of the constitution]. *Muṭāla'āt-i Huqūqī-yi Dawlat-i Islāmī*, (1), 74–91. (in Persian)
- Al-Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (n.d.). *Wasā'il al-Shī'ah ilā taḥṣīl masā'il al-sharī'ah*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('a). (in Arabic)
- Ḥusaynī, Sayyid Ibrāhīm. (1380 SH [2001/2002 CE]). Barrasī-yi taṭbīqī-yi ḥimāyat az huqūq-i bashar dar Islām va huqūq-i bayn al-milal-i mu'āṣir [A comparative study of human rights protection in Islam and contemporary international law]. *Majallah-i Ma'rīfat*, (42), 81–92. (in Persian)
- Ḥusaynī Zubaydī, Sayyid Muḥammad Murtaḍā. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Tāj al-'arūs min jawāhir al-qāmūs* (1st ed.). Beirut: Dār al-Fikr. (in Arabic)

- Haqīqat, Sayyid Sādiq. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Mabānī, uṣūl va ahdāf-i siyāsāt-i khārījī-yi dawlat-i Islāmī* [Foundations, principles, and objectives of the foreign policy of the Islamic state]. Qom: Pizhūhishgāh-i 'Ulūm va Farhang-i Islāmī. (in Persian)
- Khusravī, 'Alī-Akbar. (1373 SH [1994/1995 CE]). *Huqūq-i bayn al-mīlāl-i difā'-i mashrū'* [International law of legitimate defense]. Tehran: Ādīnah. (in Persian)
- Khalīlīyān, Khalīl. (1377 SH [1998/1999 CE]). *Huqūq-i bayn al-mīlāl-i Islāmī* [Islamic international law]. Tehran: Daftār-i Nashr-i Farhang-i Islāmī. (in Persian)
- Rā'ī, Mas'ūd. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Dikhālat-hā-yi bashardūstānah va huqūq-i bashar* [Humanitarian interventions and human rights]. *Majallah-i Ma'rīfāt*, (70), 60–68. (in Persian)
- Al-Rāghīb al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Al-Mufradāt fī ghārīb al-Qur'ān*. Tehran: Daftār-i Nashr-i al-Kitāb. (in Arabic)
- Zuhaylī, Wahbah. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Al-'Alāqāt al-dawliyyah fī al-Islām*. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn. (in Arabic)
- Zuhaylī, Wahbah. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Āthār al-ḥarb fī al-fiqh al-Islāmī*. Damascus: Dār al-Fikr. (in Arabic)
- Zamakhsharī, Maḥmūd. (1979 CE). *Asās al-balāghah* (1st ed.). Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Sijistānī al-Azdi, Sulaymān ibn al-Ash'ath. (n.d.). *Sunan Abī Dāwūd* (M. Muḥyī al-Dīn, Ed.). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (in Arabic)
- Shaw, Malcolm [Shāw, Malkum]. (1372 SH [1993/1994 CE]). *Huqūq-i bayn al-mīlāl* [International law] (M. H. Vaqār, Trans.). Tehran: Ittilā'āt. (in Persian)
- Shahīd-i Thānī, Zayn al-Dīn ibn 'Alī. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Masālik al-afḥām ilā tanqīḥ Sharā'i' al-Islām*. Qom: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmiyyah. (in Arabic)
- Ṣafdarī, Muḥammad. (1346 SH [1967/1968 CE]). *Huqūq-i bayn al-mīlāl-i 'umūmī* [Public international law] (Vol. 2). Tehran: Dānishgāh-i Tihirān. (in Persian)
- Ṣūrat-i mashrūḥ-i muzākarāt-i Majlis-i Barrasī-yi Nihāyī-yi Qānūn-i Asāsī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān* [Detailed proceedings of the Council for the Final Review of the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. (1364 SH [1985/1986 CE]). (Vol. 3). Tehran: Idārah-i Kull-i Umūr-i Farhangī va Ravābiṭ-i 'Umūmī-yi Majlis-i Shūrā-yi Islāmī. (in Persian)
- Ẓiyā'ī Bīgdilī, Muḥammad-Riḍā. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Islām va huqūq-i bayn al-mīlāl* [Islam and international law]. Tehran: Kitābkhānah-i Ganj-i Dānish. (in Persian)
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1417 AH [1996/1997 CE]). *Al-Mīzān fī tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Mu'assasat al-'Alamī lil-Maṭbū'āt. (in Arabic)
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Tārīkh al-Ṭabarī* (4th ed.). Qom: Intishārāt-i Dāvarī. (in Arabic)
- Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn. (1375 SH [1996/1997 CE]). *Majma' al-baḥrayn* (3rd ed.). Tehran: Intishārāt-i Murtaḍawī. (in Arabic)
- Al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1365 SH [1986/1987 CE]). *Tahdhīb al-aḥkām* (Vol. 6). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. (in Arabic)
- 'Abbāsī Ashlaqī, Majīd. (1380 SH [2001/2002 CE]). *Mudākhalāt-i bashardūstānah va aṣl-i 'adam-i mudākhalah* [Humanitarian interventions and the principle of non-intervention]. *Ittilā'āt-i Siyāsī-Iqtisādī*, (169–170), 82–89. (in Persian)

- ‘Alī-Bābā’ī, Ghulām-Riḍā. (1369 SH [1990/1991 CE]). *Farhang-i ‘ulūm-i siyāsī* [Dictionary of political science]. Tehran: Shirkat-i Nashr-i Vīs. (in Persian)
- ‘Amīd Zanjānī, ‘Abbās-‘Alī, et al. (1390 SH [2011/2012 CE]). *Huqūq-i bashardūstānah-i bayn al-milāl az manẓar-i Islām* [International humanitarian law from the perspective of Islam]. Tehran: Dānishgāh-i Tihirān. (in Persian)
- ‘Amīd Zanjānī, ‘Abbās-‘Alī. (1377 SH [1998/1999 CE]). *Fiqh-i siyāsī (huqūq-i bayn al-Islām)* [Political jurisprudence (international law in Islam)] (Vol. 3). Tehran: Mu’assasah-‘i Intishārāt-i Amīr Kabīr. (in Persian)
- ‘Amīd Zanjānī, ‘Abbās-‘Alī. (1383 SH [2004/2005 CE]). *Fiqh-i siyāsī* [Political jurisprudence] (Vol. 5). Tehran: Mu’assasah-‘i Intishārāt-i Amīr Kabīr. (in Persian)
- Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Al-Miṣbāḥ al-munīr fī gharīb al-Sharḥ al-kabīr* (2nd ed.). Qom: Mu’assasat Dār al-Hijrah. (in Arabic)
- Qurbānnīyā, Nāṣir. (1382 SH [2003/2004 CE]). Barrasī-yi mudākhalah-‘i bashardūstānah az manẓar-i akhlāq [An examination of humanitarian intervention from the perspective of ethics]. *Nāmah-‘i Mufīd*, (37), 125–152. (in Persian)
- Qurashī, ‘Alī-Akbar. (1371 SH [1992/1993 CE]). *Qāmūs-i Qur’ān* [Dictionary of the Qur’an]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. (in Persian)
- Māwardī, ‘Alī ibn Muḥammad. (1419 AH [1998/1999 CE]). *Al-Hāwī al-kabīr fī fiqh madhhab al-Imām al-Shāfi’ī wa-huwa sharḥ Mukhtaṣar al-Muzanī*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. (in Arabic)
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1430 AH [2008/2009 CE]). *Bihār al-anwār al-jāmi‘ah li-durar akhbār al-a‘immat al-aṭhār*. Beirut: Mu’assasat al-Wafā’. (in Arabic)
- Muttaqī al-Hindī, ‘Alī ibn Ḥusām al-Dīn. (1397 AH [1976/1977 CE]). *Kanz al-‘ummāl fī sunan al-aqwāl wa-al-aqāl*. Beirut: Maktabat al-Turāth al-Islāmī. (in Arabic)
- Markaz-i Farhang va Ma‘ārif-i Qur’ān. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Dā‘irat al-ma‘ārif-i Qur’ān-i Karīm* [Encyclopedia of the Holy Qur’an]. Qom: Būstān-i Kitāb. (in Persian)
- Mas‘ūd, Jubrān. (1373 SH [1994/1995 CE]). *Al-Rā‘id* (R. Anzābī-Nizhād, Trans.). Mashhad: Āstān-i Quds-i Raḍavī. (in Persian)
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, et al. (1381 SH [2002/2003 CE]). *Tafsīr-i nimūnah*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. (in Persian)
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1385 SH [2006/2007 CE]). *‘Ashūrā: Rīshah-hā, angīzah-hā, rīyḍād-hā, payāmad-hā* [Ashura: Roots, motives, events, and consequences]. Qom: Madrasat al-Imām ‘Alī ibn Abī Ṭālib (‘a). (in Persian)
- Mumtāz, Jamshīd, & Murtaḍā Najafī Asfād. (1379 SH [2000/2001 CE]). Barrasī-yi buḥrān-i Kūzūvū dar huqūq-i bayn al-milāl [A study of the Kosovo crisis in international law]. *Majallah-‘i Dīdgāh-hā-yi Huqūqī*, (17–18), 131–156. (in Persian)
- Muntaẓirī, Ḥusayn-‘Alī. (1388 SH [2009/2010 CE]). *Hukūmat-i dīnī va huqūq-i insān* [Religious government and human rights]. Tehran: Gavāhān. (in Persian)
- Maṣṣūrī, Javād. (1365 SH [1986/1987 CE]). *Naẓarī bar siyāsāt-i khārijī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān* [A perspective on the foreign policy of the Islamic Republic of Iran]. Tehran: Sipihr. (in Persian)
- Mīr-Muḥammadī, Muṣṭafā. (1391 SH [2012/2013 CE]). *Aṣl-i ‘adam-i mudākhalah dar Islām va huqūq-i bayn al-milāl* [The principle of non-intervention in Islam and international law]. Qom: Dānishgāh-i Mufīd. (in Persian)

- Mahdī Hādī, Husayn. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Dikhālat-i nizāmī-yi bashardüstānah dar Islām va ḥuqūq-i bayn al-milal* [Humanitarian military intervention in Islam and international law]. *Faṣlnāmah-i Guftimān-i Ḥuqūqī*, (10–11), 81–106. (in Persian)
- Nasā'ī, Aḥmad ibn Shu'ayb. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Sunan al-Nasā'ī* (3rd ed.). Beirut: Dār al-Ma'rifah. (in Arabic)
- Hāshimī, Muḥammad. (1389 SH [2010/2011 CE]). *Ḥuqūq-i asāsī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān* [Constitutional law of the Islamic Republic of Iran] (Vol. 4). Tehran: Mīzān. (in Persian)
- Hashmi, Sohail H. [Hashimī, Suhayl Ich]. (1389 SH [2010/2011 CE]). *Āyā mabnā-yi akhlāqī-yi Islāmī barā-yi mudākhalah-'i bashardüstānah vujūd dārad?* [Is there an Islamic ethic of humanitarian intervention?] (Ṭ. Mūsawī Mīrkalā'ī, Trans.). *Vīzhah-nāmah-'i Majallah-'i Ḥuqūqī-yi Bayn al-Milālī*, 127–154. (in Persian)
- Haythamī, 'Alī ibn Abī Bakr. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Majma' al-zawā'id wa-manba' al-fawā'id* (M. Darwīsh, Ed.). Beirut: Dār al-Fikr. (in Arabic)
- Yazdī, Muḥammad. (1375 SH [1996/1997 CE]). *Qānūn-i asāsī barā-yi hamah* [The Constitution for everyone]. Tehran: Mu'assasah-'i Intishārāt-i Amīr Kabīr. (in Persian)
- Hashmi, S. H. (1993). Is there an Islamic ethic of humanitarian intervention? *Ethics and International Affairs*, 7(1), 55–73.